БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Отделение за езикознание, литературознание и изкуствознание

I 139

ИЗВЕСТИЯ

НА

ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Книга XX

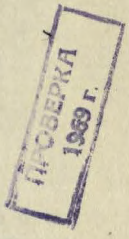
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отделение за езикознание, литературознание
и изкуствознание

Пр 1488/69

Т 189

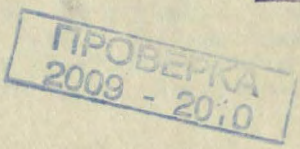
ИЗВЕСТИЯ

НА

ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА

Книга XX

София · 1969

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ
СТОЙКО БОЖКОВ, БОНЮ АНГЕЛОВ (отговорен редактор),
ИВАН ЦВЕТКОВ И БОЯН НИЧЕВ

82 (05)

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ · ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XX, 1969

ЖИЗНЕН И ТВОРЧЕСКИ ПЪТ НА ДИМИТЪР БОЯДЖИЕВ

Кръстьо Генов

1

„Тънка, изящна, слаба фигура, малко приведена, с меки кестеняви бляскави коси, така хубаво къдрави, с чисто фино лице, с бадемови огнени очи, с мека брада на светец, миловидно, кротко изражение" — такъв рисува външния облик на поета един от най-близките му приятели, Елин Пелин.[1] „Аз си спомням неговия тънък, изящен профил, далечния пронизителен поглед — пише К. Константинов — и мисля, че той бе един аристократ-чужденец, угнетяван от грубостта на нашите сърца, понесъл мълчаливо бремето на някаква вековна тъга."[2] На приятелите си този иначе „прекрасен човек" и „незаменим другар" прави впечатление със своето „изпито" лице, с „белези на загриженост не по възрастта му" — в него те четат един преминат в „бедност и лишения" живот на младини.[3]

Изобщо не само по време, социален произход и душевен строй, но и с творчеството си, както и с трагичния си край, Димитър Бояджиев напомня големите си съвременници и събратя по перо — Пейо Яворов и Димчо Дебелянов. Като тях той превърна своята поезия в задушевна и и тъжна, пълна с дълбок трагизъм лична и обществена изповед. Предпоставките за този трагизъм се криеха естествено в самите условия на буржоазната действителност. Такива предпоставки се създадоха обаче и от самите особености в личното битие и душевния строй на поета — до голяма степен плод на същите условия. Струва ни се, най-верен коментар и за неговата жизнена съдба са известните стихове на Димчо Дебелянов:

Подирил ясни висини,
в блата разтлени паднах аз
след горко поражение...

Роден на 18/30 май 1880 г. в гр. Пазарджик, в семейството на беден занаятчия, Димитър Бояджиев изпитва отрано грубите удари на живота. Бащата на поета, Иван Димитров Ивчов, произхожда от пазарджишко село. Закърмен с възрожденски дух, той се отличава с голяма любознателност и предприемчивост. Трудът и грижите около текстилнобояджийския му занаят съвсем не са в състояние да убият в гърдите му живите

[1] Елин Пелин. Едно сърце младо изгоряло. — Развигор, бр. 30, 30. VII. 1921.
[2] К. Константинов. Димитър Бояджиев. — Звено, кн. 2—3, февруари — март 1914, с. 145.
[3] П. Нейков. Техните образи. София, 1956, с. 117.

духовни интереси. Лишен от възможност да ходи на училище, той се научава сам, вече като възрастен, да чете и пише. Вечер, след уморителна работа, този грижовен баща обича да чете и беседва върху прочетеното в кръга на многолюдната си челяд. По такъв начин биват прочетени даже обемисти произведения като „Клетниците“ от Виктор Юго.[1] Трябва да се отбележи също така, че бащата не е чужд и на известни прогресивни обществени интереси. В годините на Стамболовото управление той се проявява като открит противник на неговата противонародна диктатура и горещ защитник на русофилската политика. Жаждата за по-висока култура и демократичните обществени тежнения на бащата очевидно оставят живителна следа в душата на неговия първороден син.

Майката на поета, по име Катерина, била също с буден дух, работлива и добросърдечна. Когато умира нейният мъж (1893 г.), тя остава със седем маловъзрастни деца на ръце. Един жесток удар на съдбата, който изправя семейството пред нищета и мизерия. Но майката не пада духом. Тя все пак намира сили в себе си — работи денонощно за прехраната и образованието на децата си.

Едва 13-годишен, туку-що завършил втори прогимназиален клас (VI клас на днешните общообразователни училища), като „най-голям“ син, Д. Бояджиев трябва да помага на майка си в тежката семейна издръжка. За тази цел той напуска училище и заема мястото на баща си в бояджийската работилница.[2] Така бъдещият поет бива принуден да изпие втора горчива чаша на живота. Неговата нежна, мечтателна душа преживява истинско крушение на младежките си блянове. Като Чехов и той би могъл с огромна болка да каже за себе си: „В своето детство аз нямах детство.“

След едногодишен, непосилен за крехките му физически сили труд, съзнавайки пълната си невъзможност да „развъртят“ едно такова предприятие, близките на Д. Бояджиев продават бояджийската работилница. Любознателният юноша отново получава възможност да продължи образованието си. Но едва завършил четвърти гимназиален клас, повторно и сега завинаги трябва да се прости с училището. През 1895 г. той бива назначен на някаква незавидна служба — „писар“ в общинския съвет, на която престоява около шест години.

Така в бедност и лишения, с неутолена жажда за по-високо образование, с обидно подрязани от живота крила на духа прекарва поетът младежките си години. Подобно на своите родители, той напразно се бори с жестоките пречки, които животът една след друга слага по неговия жизнен път. (Не по дълбока духовна потребност ли семейството на поета се вълнува толкова силно от книги, пропити с ярък социален хуманизъм и романтична мечта за човешко щастие, като „Клетниците“ на Юго?) И ако младият Бояджиев не изпада в отчаяние, „това се дължи

---

[1] И. Сестримски. Димитър Бояджиев. Биографична бележка. В сб.: Д. Бояджиев. Стихотворения. София, 1957, с. 98. Първият български превод на „Клетниците“, от Д. Х. Ивавов, излиза в Пловдив през 1888 г.

[2] Бащата на Д. Бояджиев е бил не архитектурен, жилищен бояджия, а текстилен бояджия. Така че поетът никога не е „бил принуден да обикаля с четка и стълба в ръка от къща на къща“. Л. Георгиев. Димитър Бояджиев. 80 години от рождението му. — Септември, кн. 5, 1960, с. 128. Вж. писмото на И. Бояджиев (брат на поета) до редакцията на сп. „Септември“, кн. 9 от същата година, с. 222.

преди всичко на прогресивната обществена среда, с която отрано и твърде тясно се свързва.

По онова време Пазарджик е между най-будните в културно и политическо отношение градове у нас. През последното десетилетие на миналия век тук излизат едновременно списание „Лъча“ (1891—1897) и вестник „Прогрес“ (1892—1894), настроени опозиционно към Стамболовия режим и прозападната стопанска и политическа ориентация на България. Не случайно в тези издания сътрудничат и писатели като Константин Величков, Алеко Константинов. През 1895 г. в града бива основана организация на Благоевата социалдемократическа партия. Неин пръв ръководител е адвокатът Георги Стефанов — учител на Д. Бояджиев и близък приятел на неговия баща.[1] Под негово влияние поетът изучава усърдно руски и френски, чете в оригинал поети и писатели на тези езици. Известно е, че сам Г. Стефанов превежда и пише стихотворения по онова време. На него Д. Бояджиев дължи и запознаването си с идеите на социализма.[2] Най-сетне с препоръката на Г. Стефанов той се свързва с Димитър Благоев (в Пловдив) и става сътрудник — с преводи и рецензии — на партийния орган „Ново време“ (1897—1899), а впоследствие — и на социалистическото списание „Общо дело“ (1900—1901).

Изобщо духовното възмъжаване на Д. Бояджиев се извършва под силното влияние на социалистическите идеи. Най-убедително свидетелство за това са неговите рецензии в „Ново време“ за книгите на И. Кетлер „Какво нещо е женската емансипация“[3], на Г. Плеханов — „Работническото движение в Русия“[4], на Б. Ф. Бранд — „Съвременната жена и нейното положение в Европа и Америка“[5] (излезли в български превод през 1897 г.).

Онова, което прави силно впечатление в тези рецензии, е необичайно широката осведоменост и ясно определените марксически схващания на едва 17—18-годишния юноша по засяганите големи обществени въпроси. Така например, като разглежда книгите на И. Кетлер и Б. Ф. Бранд, той не само критикува някои техни становища, но в същото време излага и свои възгледи. „Женският въпрос — възразява той на И. Кетлер — е въпрос социален, въпрос, свързан с коренни промени в общественото устройство. Докато не се осъществят тези промени, женската свобода ще бъде само голи думи. А тези промени, това социализиране на обществото е повикан да осъществи пролетариатът. И ето защо жената трябва да се нареди заедно с него в редовете на борбата и заедно с него да се бори за своята свобода... Само тогава, когато жената се организира заедно с пролетария в борбата против капиталистическия строй, тя ще налучка истинския път на своето освобождение. Вън от този път всичко е глупост и фрази, но не и истинско средство за освобождение. Само под „червеното като кръв“ знаме на социализма е истинското женско освобождение.“[6]

[1] През 1897—1901 г. Георги Стефанов следва право в Швейцария, гдето се запознава с Плеханов (вж. И. Сестримски. Д. Бояджиев. Биографична бележка. Цит. сб., с. 99).

[2] Както свидетелствува Евгения Бояджиева, сестра на поета, по онова време в неговата библиотека имало значителен брой книги и други издания със социалистическо съдържание (И. Сестримски. Димитър Бояджиев. Биографична бележка. Цит. сб., с. 100.

[3] Ново време, кн. 8, юни 1897, с. 689—692.

[4] Ново време, кн. 7, юли 1897, с. 812—815.

[5] Пак там, кн. 1, януари 1898, с. 76—77.

[6] Пак там, кн. 6, юни 1897, с, 691—692; к. м.

Все такъв характер има и рецензията за брошурата на Плеханов (само че за нея той не прави критични бележки). Не сухо, осведомително изложение на исторически факти и политически възгледи, а жива, дълбока заинтересованост от разглежданите събития пулсира тук във всеки ред на рецензията. С младежки ентусиазъм Д. Бояджиев говори за крепнещата и разрастваща се класова борба на руския пролетариат в нейния по-висок, зрял етап — вече под знамето на социалдемократическата партия. Като пресъздава със свои думи картината на „грандиозната стачка", вдигната от работниците на „всички памукопредачници в Петербург", рецензентът не може да сдържи възхищение: „Представлява си човек движението, което е произвела тази стачка в целия Петербург. В самото сърце на руския автократизъм, дето досега нищо свободолюбиво не е могло да шукне, с хиляди работници са кръстосвали улиците, държали са се публични събрания, произнасяли са се речи... Това е повече от нечуван факт за руската държава."[1]

И не само това. Димитър Бояджиев убедено и вярно свързва перспективите на революционните борби на българския и световния пролетариат с развитието на руското работническо социалистическо движение. „Много има да чакаме ний от това ново движение — подчертава той, — защото то не само ще освободи руския народ, но ще даде друго направление на работите в цяла Европа."[2]

Следва да се обърне специално внимание тук и върху обстоятелството, че Д. Бояджиев борави в рецензиите си не само с факти и примери, почерпени от разглежданите книги. Той си служи и с такива от нашата действителност, сравнява чуждестранни социални явления с български, набелязва изводи за работническото движение у нас. От друга страна, просто учудва точният език и обработен стил на младия Бояджиев — качества, които едва ли се дължат преди всичко на опитното и мъдро редакторско перо на Димитър Благоев.[3] Тези рецензии свидетелствуват ясно за обществено-политическите интереси, които вълнуват поета в годините на неговото възмъжаване, за тесните му връзки с видни функционери на партията, най-сетне за искрените и дълбоки симпатии, които питае на младини към работническата класа и социалистическото движение. От тези рецензии човек наистина добива впечатление, че авторът им „говори с езика на убеден социалист, запознат с основните обществено-политически проблеми на своето време"[4]. Вероятно тъкмо затова (а не по някаква чужда препоръка) през 1902 г. Георги Бакалов възлага на поета да преведе от руски брошурата на Плеханов за Декемврийското въстание на руския пролетариат.[5]

Четете рецензиите на този даровит млад човек, напрягате взор да проникнете в душата му — и все оставате с убеждение, че идеите на социализма той прегръща колкото поради силно развито хуманистично чувство, толкова и поради дълбоко социално недоволство от буржоазния строй; че в революционната борба на пролетариата той търси едновре-

[1] Ново време, кн. 7, юли 1897, с. 814; к. м.
[2] Пак там, с. 813; к. м.
[3] Срв. Б. Делчев. Димитър Бояджиев. Цит. сб., с. 10.
[4] Пак там, с. 10; к. м.
[5] Г. Плеханов. Декемврийското въстание. Превод Д. Бояджиев. Варна, издание на Г. Бакалов, 1902, 36 с.

менно отдушник за болка от лична социална онеправданост и верен път към друг, по-справедливо устроен човешки живот.

Именно тези пориви и тежнения обясняват насочването на младия Бояджиев и към поезията на С. Я. Надсон. Както е известно, около началото на нашия век неговите песни добиват широка популярност в прогресивните литературни и обществени среди у нас, включително — сред социалдемократите. Твърде осезателно влияние от този руски поет изпитват даже големи творци като Яворов.[1] За Надсон, за този „толкова нежен и толкова любим на времето си поет" сам Георги Бакалов писа: „Любимец в Русия, той бе не малко любим и популярен в България... плачливо-сантименталната страна на Надсоновата поезия (израз на „безвремието" на 80-те години и на болезненото състояние на поета) не влияеше върху специфичния български читател на Надсон — прогресивната наша интелигенция през 90-те години на миналия век. От него тя усвояваше бодрите призиви за борба с мрака, застоя, гнета."[2]

Несъмнено в нерадостната човешка участ на руския поет и в борчески насочената социално-хуманистична (народническа по идеологична основа) негова поезия младият Бояджиев е чувствувал нещо много сродно със своята съдба и поетически търсения. И действително едно сравнително разглеждане открива редица еднакви черти на душевния облик и литературното дело на двамата поети: дълбоко, задушевно страдание и недоволство от обкръжаващата ги буржоазна действителност, протестни пориви и копнеж по борба за изменение на тази действителност в името на народното щастие, най-сетне често сполитащо ги трагично съзнание за собственото им безсилие в тази борба. При подобно родство влиянието на руския поет върху Д. Бояджиев става неизбежно в годините на неговата младост.

Изследвачите на българския поет не са обърнали внимание какви песни подбира той от поезията на своя руски събрат и особено — по какъв начин ги превежда. А и едното, и другото явно се определя от идейно-творческите тежнения на нашия поет и от предназначението на преводите — да служат на българската работническа класа и на нейната партия в борбата им против капиталистическия строй. Именно песни от такъв характер търси Д. Бояджиев: „Я чувствую и силы и стремленье", „Пора! Явись, пророк!", „Не презирай толпы,[3] „Как каторжник...", „Музе", „Я видел сон" („Сън").[4]

Преди всичко Д. Бояджиев подбира от стихотворенията на Надсон песни с гражданско съдържание, призоваващи към всеотдайна служба на народа и смела борба против неговите потисници. Това са песни с ясно прозиращи социално-революционни тенденции. И което е особено показателно — при техния превод Д. Бояджиев подчертава, прави по-определен и по-осезаем тъкмо този борчески елемент. Така например в „Я чувствую и силы и стремленье"[5] стихът:

---

[1] Г. Найденова-Стоилова. П. К. Яворов. Ч. I. София, 1957, с. 258—263.

[2] Г. Бакалов. Избрани произведения. София, 1953, с. 564, 569.

[3] Публикувани под общо заглавие „Из Надсона", I, II, III в сп. „Ново време", кн. 11, ноември 1898, с. 1036.

[4] Ново време, кн. 1, януари 1899, с. 88—89.

[5] С. Я. Надсон. Стихотворения. С.-Петербург, 1906, с. 9.

и скорбных дум в безмолвии ночей

българският поет превежда:

размишленья тъжни за световната мъгла —

очевидно, правейки намек изобщо за нерадостната обществена действителност в условията на капитализма. В превода на „Пора! Явись, пророк!", гдето Надсон призовава „пророка" на човешката правда да се яви на света, защото е „настъпило вече времето" за разплата със злото на земята, изразът „как сме изнурени ние" добива облик: „в какво сме робско бреме". Неопределеният по морално-политическия си смисъл стих „само нищожеството възвишава гласа си" е получил сравнително по-конкретно обществено съдържание — „едно нищожество всесилно тук бурлее" (с явно загатване за низостта на управляващите на времето у нас политически фактори). В стихотворението „Не презирай толпы" (което тъй много напомня Яворовото „На един песимист") Д. Бояджиев по-определено обвинява социално-политическите условия за това, гдето „тълпата" понякога изпада в „низостни дела и низостна апатия". Преводачът подчертава, че тъкмо сега, „когато е измъчен жестоко", народът ще посрещне верните си синове „с признание искрено, дълбоко". В края на песента „Я видел сон" руският поет говори за чути от него на сън „ту чаткане на мечове, ту дрънкане на окови", а Д. Бояджиев —

вериги че се рушат
и мощен глас на битва ни зове...

Безспорно този род промени говорят за сравнително по-силни борческо-социални пориви у българския събрат на Надсон. Същото виждаме и при превода на „Как каторжник..." Тук Д. Бояджиев не случайно пропуска стих 3 и стихове 13—20 (гдето руският поет дава израз предимно на тясно лични душевни терзания):

Весь ад моей души, весь мрак пережитой
. . . . . .
Скорблю, что слабых сил беречь я не умел,
что полон святостью заветного стремленья,
я не раздумывал, я не жил, — а горел,
богатствами души соря без сожаленья; —
и в дни, когда моя родная сторона
полна уныния, смятенья и испуга,
чтоб в песне вылиться, душа моя должна
красть редкие часы у жадного недуга.[1]

Освен това последните два стиха преводачът изпълва с много по-ярко обществено-политическо, революционно съдържание: у Надсон — „скърбя, че не мога с всичката си страст, с цялата си душа | да служа на тебе, печал на любимия народ", в българския превод —

Но само ми е жал, че нямам сили аз
народа да спася от тежко робско бреме.

Изобщо в своите преводи социалдемократът Д. Бояджиев е казал много повече и по-прямо, отколкото поради по-ограничения си мироглед

[1] С. Я. Надсон, Стихотворения, с. 208.

и драконовската царска цензура е могъл да каже руският поет в своята родина. По такъв начин песните на Надсон придобиват по-богато идейно съдържание и по-голяма сила на прогресивно въздействие върху българския читател.

След 1900 г. Д. Бояджиев превежда сравнително по-малко стихотворения, отколкото разкази. Подчертано лирична натура, едва ли Д. Бояджиев се насочва към белетристиката само по вътрешни творчески потребности. За това вероятно имат определено значение исканията и на редакторите, в чиито списания са печатани преводите, както и материалните нужди на младия поет. Прави впечатление освен това, че сега той се придържа по-близко до оригинала, например когато превежда песните „Дары Терека" („Армаганите на Терек") от М. Ю. Лермонтов[1] и „В памет на Гогол (по случай 50-годишнината от смъртта му)" от украинския поет Василий Величко.[2] Направените от него преводи на разказите „Бирюк" и „Живи мощи" от И. С. Тургенев,[3] „Любов" от М. Горки,[4] „Свиждане" от И. Бунин[5] и др. се отличават с голяма смислова точност и художествена изисканост. Трябва да се изтъкне още, че тези произведения имат малко по-друг характер в сравнение с подбраните из Надсон. В тях преобладава мотивът за личната несрета в живота, свързана обикновено с нещастна любов. Душевният свят и трагичната участ на достойни, но онеправдани и покрусени от житейска неправда личности — ето накъде клонят сега идейно-естетическите интереси на поета. Борческите обществени тенденции постепенно отстъпват място на социален хуманизъм и съзерцателен психологизъм. Този факт се дължи несъмнено на известни промени, настъпили в личното битие и душевния свят на поета.

В началото на 1902 г., по препоръка на пазарджишкия общественик народняк В. Т. Велчев, Д. Бояджиев бива назначен на служба в столицата — за „писар"в Бюрото на печата при Министерството на външните работи.[6] Същевременно видният писател и общественик Константин Величков (по препоръка на същия В. Т. Велчев) го привлича като уредник в своето списание „Летописи" (на което от няколко месеца вече Бояджиев сътрудничи). С това, от една страна, се подобрява материалното положение на младия поет, а, от друга, отдава му се възможност да влезе в средата на видни поети и писатели, като К. Величков, П. К. Яворов, Елин Пелин и пр.

Особено голяма близост го свързва с автора на „Андрешко" и „Гераците". За никого от приятелите си Елин Пелин не е говорил с толкова топли и възторжени думи, колкото за поета „с бадемови огнени очи" и „миловидно" лице „на светец". Той се възхищава от неговия „възвишен идеализъм", а песните му смята за „малки перли в нашата млада

---

[1] Летописи, бр. 9—10, 10. VIII. 1901, с. 235—236.
[2] Пак там, бр. 4, 28. II. 1902, с. 84.
[3] Пак там, бр. 1, 19. XI. 1901, с. 19—21 и бр. 8, 24. III. 1902, с. 107—109.
[4] Пак там, бр. 5, 24. III. 1902, с. 107—109.
[5] Пак там, бр. 10, 15. VIII. 1902, с. 229—231.
[6] Заповедта за назначение носи дата 22 януари, а актът за встъпване в длъжност — 26 януари 1902 г. Както изглежда, в София Д. Бояджиев идва едва след подписването на заповедта за назначението му, а не преди, както твърдят някои. Вж. документи № 1 и 2 от „Служебното досие на Димитър Бояджиев", публикувано от нас в настоящия том на Известията.

лирика“ на времето.[1] Д. Бояджиев влиза в писмени връзки даже с някои чуждестранни писатели, например с Иван Бунин, от когото получава с автограф превода му на Байроновия „Манфред“ (1904).[2]

Освен в „Летописи“ сега той сътрудничи в социалистическия орган „Общо дело“, в списанията „Българан“, „Слънчоглед“, „Съвременна мисъл“, „Наш живот“ и др.

Новото служебно положение на поета обаче играе и явно отрицателна роля върху неговото идейно развитие. Като чиновник в столицата (и то в министерство) той е принуден да скрива в една или друга степен социалистическите си убеждения. А под въздействието на служебната обстановка и среда те постепенно и отслабват. Все пак обаче никога не изчезват напълно. Така през 1902 г. (вече като чиновник в София) той превежда споменатата брошура на Плеханов „Декемврийското въстание“. За идейно-политическите му тежнения по онова време един от близките негови приятели свидетелствува в спомените си: „Бях вече забелязал, че поетът не е от рода на смирените. Доловил бях в него напластени недоволства — не само от чисто лично естество — и зле притулени бунтарски настроения. По-късно узнах, че още юноша... той проявява значителна склонност към доктрината на Маркс.“[3] И впоследствие, „макар и косвено“, поетът неведнъж изразява „съчувствието си към работническата класа“, показва, че социалистическото учение действително е „оставило дълбока диря в отзивчивата му душа“. „Един ден — разказва в спомените си Петър Нейков — Елин Пелин каза нещо за селската неволя. „Неволята не е само селска — отвърна поетът — и не бива да се отделя от общонародните ни беди. Идете в предградията на София и ще видите колко е тежък животът на градското работничество, лишено от простора и радостите на селянина.“[4]

Несъмнено Д. Бояджиев е имал ясно съзнание за социалните противоречия и неправди в капиталистическото общество, хранел е неизменна симпатия към работническата класа и трудовото селячество — нещо, което в една или друга форма той документира творчески в стихотворенията си. Твърде скоро обаче неговата лична житейска драма отвръща погледа му от „света“, за да го насочи към сложно заплетените противоречия в собствената му душа. А оттам, както ни уверява биографията на мнозина негови съвременници, твърде мъчно се намира брод обратно към живота.

През 1903 г. Д. Бояджиев вече може да прибере в София своята майка, братя и сестри. Как се „бори“ той за тяхното препитание, може да се съди косвено по това, как изпълнява служебните си задължения. Според дадената му от неговия началник Харитон Генадиев характеристика, през първите пет години на службата си в министерството Д. Бояджиев работи като същински роб — „без изключение на неделите и празниците“; и в течение на „тия 5 години не е вземал никакъв отпуск“. Дори самоубийството си той извършва през време на отпуск (разрешен му предишния ден по негова молба).[5]

---

[1] Елин Пелин. Едно сърце младо изгоряло. — Развигор, бр. 30, 30. VII. 1921.
[2] И. Сестримски. Димитър Бояджиев. Биографична бележка. Цит. сб., с. 102.
[3] П. Нейков. Техните образи, с. 122; к. м.
[4] Пак там, с. 122, 124.
[5] Вж. Служебното досие на Димитър Бояджиев, док. № 23 и 28.

Естествено това изключително служебно усърдие на Д. Бояджиев, израз преди всичко на неговата честна натура, не остава скрито и неоценено от благосклонно настроени към него началници в министерството (макар въпреки това да не може да получи ранг, съответен на трудолюбието и способностите си, поради ниския си образователен ценз). На 1 август 1908 г. по предложение на българския търговски консул в Марсилия Георги Вернаца, вече като проявен поет, Д. Бояджиев бива назначен за и. д. секретар на консулството. На 9 с. м. той е вече в Марсилия. Прекараните две години във Франция обаче се отразяват не особено благоприятно върху поетовия дух. С „крехко" здраве и остра чувствителност, затворен по характер, потискан от обществената действителност в своята родина и дълбоко разочарован от западната буржоазна цивилизация, най-сетне силно терзан от трагично заплетени любовни чувства, Д. Бояджиев се завръща в България с още по-натрапчиви тъжни настроения и лоши предчувствия, с още по-меланхолна сянка върху лицето и душата. Освен това все още понякога той тръпне при мисълта, че може отново да се развие белодробното му заболяване от юношеските години. Както свидетелстват негови другари (и както твърде отчетливо се долавя това в поезията му), той живее с предубеждението, че просто „някакво проклятие" тежи над живота му, без сам да знае „откъде иде то", че му е невъзможно да се откъсне „от себе си, от самата си съдба"[1]. Ако и да получава ново повишение в службата (и. д. трети секретар в Министерството на външните работи) и да „подобрява" материалното положение на семейството си, той става още по-затворен по характер, страда дълбоко под гнета на несподелени, трагични душевни терзания, които скрива даже от най-близките си приятели.

След едно силно драматично преживяване от „личен" характер на 12/25 юли 1911 г., едва 31-годишен, Д. Бояджиев се застрелва в квартирата си в София, изненадвайки не само своите близки, но и малцината свои интимни приятели, като Елин Пелин. Кои са „истинските" причини за трагичния край на поета, никой от тях не е узнал. Може би най-вярно ги е отгатнал неговият голям събрат по муза и житейска съдба Пейо Яворов. На другия ден (13 юли 1911 г.) в писмо до свой приятел Яворов пише между другото за самоубилия се Бояджиев: „Той беше *поет по душа*, а душата на *поета* мъчно се помирява с *нашия живот*."[2] Тази безкомпромисно честна, с високи изисквания към човека и живота душа, озарена от последна надежда за лично щастие, за последен път се убеждава в невъзможността да го получи — и животът за нея става безсмислен, дори невъзможен. Поетът съзнава с безпощадна яснота трагизма на житейския си жребий — да бъде през целия си живот „напразно горд, напразно окрилен". Въпреки множеството мрачни сенки върху неговия жизнен и творчески път, Бояджиев съвсем не е бил обаче някакъв мизантроп — чужд на жизнерадостни пориви и силна любов към живота. В спомените на свои съвременници той нерядко е представян като интересен и крайно внимателен събеседник, като не особено весел, но иначе духовит компаньон. „Димитър Бояджиев обичахме с някаква юношеска

[1] П. Нейков. Техните образи, с. 127.

[2] Писмо на П. К. Яворов до Михаил Янков от 13 юли 1911 г. — Вж.: Г. Найденова-Стоилова. П. К. Яворов — летопис на живота и творчеството му. София, 1959, с. 464; к. м.

нежност, почти любовна“ — свидетелствува К. Константинов за себе си и писателската група около Димчо Дебелянов.[1] Неутолена жажда за радости в живота и склонност към хумора не случайно отвеждат поета във веселяшката група на българановците (Елин Пелин, Александър Божинов и др.). Както е известно, Димитър Бояджиев е автор не само на скръбни елегии, но и на жизнерадостни, та дори и на хумористични стихотворения. Много показателен е фактът, че и в своята кореспонденция неведнъж той преплита „сериозното“ с шеговити фрази и остроумни намеци. Така например в писмо до Яворов (от 31 декември 1906 г.) между другото той му честити новата година с думи, пълни с приятелски закачлив хумор: „Както и да било, честита Нова година, да хариже господ добри сетнини и всичко, що жалиш — черни очи, вити вежди... По коя ли причина замръзна вече толкова време в Nапсу! Мисля, не от жажда за неподвижност? Ами че Париж — „огнището на свободата, центърът на цивилизацията“ има толкова ужаси и чудесии? Кажи поне как я казват — Люси ли, Рене ли или нещо още по-хубаво? Из живота и литературата тук нищо особено не зная... Много ти здраве от Кремен. Много често приказва за тебе и му е много мъчно, ако пишеш другиму, а нему не пишеш. Ревнува те като жена.“[2]

Впрочем тъкмо защото обича живота, поетовата душа жадува за неговите радости, бори се за човешко щастие, търси живителните извори на хумора. Но когато тази душа се оказва волна птица с жестоко прекършени в полет крила — тогава настъпва трагичното изпитание: поетът си служи с хумор, той обаче „не му подхожда“, „очите му не участвуват“ в неговия смях.[3]

Този дълбоко чувствуван от поета остър дисонанс в неговото битие хвърля ярка светлина и върху фаталния му жест на 12 юли 1911 г. Наистина трябва да се съгласим с критиците, които смятат, че самоубийството на Д. Бояджиев съвсем не се дължи на обикновени „вертеровски“ причини, че в него се крие нещо „повече“ от сантиментален отказ да се живее. На покрусения поетов дух вече просто не достигат сили да преодолее „трагическото, безизходно несъответствие между стремежа към живота, носен в душата на поета, и живота на непосредната действителност“. В крайна сметка тук наистина е налице един отчаян пасивен протест срещу тогавашната „българска действителност“, едно трагично отрицание на живота „в името на самия живот“. И струва ни се, напълно прав е критикът Борис Делчев, който в заключение на своя анализ върху самоубийството на поета подчертава: „Димитър Бояджиев избира смъртта не поради духовно опустошение, причинено от нелепа любов, а поради много по-дълбоки и по-трайни причини, социални по същина, които в продължение на години поддържаха у него състояние на гнет, обезверяваха го и потушаваха жаждата му за съществуване... неговата съдба беше решена преди още да посегне на живота си. Необходим беше само един последен тласък, за да настъпи трагичната развръзка. И този тласък дойде: това беше любовта към една жена — една жена,

[1] Път през годините. Ч. II. София, 1962, с. 157.
[2] Яворов архив при къща-музей П. К. Яворов, София.
[3] П. Нейков. Техните образи, с. 121.

която обстоятелствата правеха недостъпна. При съществуващата отчужденост тази любов беше за поета последната възможна радост, последната утеха и последното оправдание да се живее, затова когато разбра, че тя беше непостижима, той намери в нея и последния довод в полза на смъртта."[1]

И наистина с каква неотвратима сила буржоазната действителност от първото десетилетие на нашия век отравяше душата на поета и правеше невъзможен живота му, най-добре свидетелствува неговата поезия. Това беше същият невидим „черен прах" над капиталистическа България, срещу който с такъв трагичен патос възропта в първата си драма Пейо Яворов. От този убийствен „черен прах" в полите на Витоша се задушава и Димитър Бояджиев. И никак не изглежда случаен фактът, че само три месеца преди да сложи край на живота си, със специално заявление (от 6 април 1911 г.) той настоятелно моли да му се даде „длъжността на II секретар тук или в някои от царските консулства в Турция"[2]. Може би това е последен — и неуспешен — опит на поета да се изтръгне по някакъв начин от онези мрачни условия и обстоятелства, в които гине неговият светъл дух.

2

Поетическото наследство на Димитър Бояджиев е сравнително скромно по обем. То обхваща няколко десетки стихотворения, при това не съвсем равностойни по идейно-художествени качества. Поетът твори в течение на едно десетилетие почти изключително като лирик. Тук трябва да се прибавят и неговите стихотворни и белетристични преводи, по-сполучливи от които са последните.[3] За пръв път той печата оригинални творби през 1901 г. в списанията „Летописи" и „Общо дело". Малък брой работи биват публикувани посмъртно от негови приятели.[4]

Още в първите си печатани произведения (писани през 1900 г.) Д. Бояджиев очертава своя душевен облик и поетичен свят с характерните им противоречиви черти („Уморен низ беззрачна и зловеща тъмнина се скитам", „Край пътя бор стърчи усамотен", „Лицето ти плахо бледнее", „Нима да вярвам аз" — публикувани в „Общо дело", и „Стихотворения: I, II, III", „Силует", „Копнеж" (по Тютчев) — печатани в „Летописи"). В тези песни наистина ние дочуваме да „плаче и ликува една душа самотна, скрита, поетично страдаща", душа с „възвишени поетически въжделения".[5] На пръв план тук изпъква надсоновският романтичен мотив за непримиримо, съдбовно недоволство от живота, за борба против „злото" в света и копнежът на поета „страдалец", потискан от беди и терзан от съмнения, да се хвърли всеотдайно в тази борба. Възтържествуването на народната правда и събарянето на политическата тирания в неговата родина и в целия свят — това е съкровен идеал на поета.

---

[1] Б. Делчев. Димитър Бояджиев. Цит. сб., с. 39.

[2] Вж. док. № 23 от Служебното досие на Д. Бояджиев.

[3] Хубав превод прави Д. Бояджиев на редица стихотворни откъси, цитирани в преведената от него през 1902 г. брошура на Г. Плеханов „Декемврийското въстание".

[4] Под своите песни, освен с името си, Д. Бояджиев се подписва: Димитър Ивчов, Д. Ивчов, Ех поет и Ех.

[5] Елин Пелин. Едно сърце младо изгоряло. — Развигор, бр. 30, 30. VII. 1922.

Дълбоки съмнения разпъват обаче тази високо благородна душа — ще намери ли в себе си сили да издържи в тежката борба, ще постигне ли някога мечтаното голямо щастие в живота си?[1] Терзае го съзнанието за духовно безсилие, за това, че неговата „съдба“ му е определила друг път, който — мимо съкровените въжделения на поета — води далеч от разгарящата се борба на народните маси:

Аз виждам: татък из простори тъмни пламък буен свети
и в кървав зар облени тамо се борци тълпят,
но, ах, напразно в изтупление простирам си ръцете:
аз роб съм на неволи черни — друг е моят път...[2]

В ярки, но все още не съвсем оригинални, свои, романтични поетични образи младият поет се вижда като „безсилен роб“ на „злочеста орисия“, „осъден“ да изпие „горчивата чаша“ на живота. Той влачи „на теглото черния хомот“ в някаква неизбродна долина на скръбта. Мрачни облаци, непрогледни нощи, напразно мамещи лъчи с „надежди“ за щастливи дни, постоянни вопли за преживени „скърби“, пустинна самотност и глухота, чувствуване на живота като тежък „кръст“ — чрез такива образи, заети от арсенала на сантиментално-романтичната поезия, Д. Бояджиев рисува терзанията на своята мечтателна, покрусена от живота млада душа — същинска чужденка в неговите груби условия. Идеал и действителност тук се възправят в непримиримо противоречие. И неведнъж се струва на поета, че той „унил ще мине по светът“ — „твърд“, но безрадостен—

без сълзи на очи, без смях на устни...[3]

Тези нотки на безотраден песимизъм и мигове на горчива резигнация все още обаче не успяват да установят трайна власт над поетовата душа. Неговият копнеж по щастие, неговата дълбока любов към страдащия народ, неговите високи обществени идеали за свобода и човешка справедливост не престават да напират в гърдите му, да мобилизират борческите му сили, да разпалват вярата му в по-щастливо бъдеще. В такива мигове лирическият герой призовава към твърдост своя дух — да изтрае до великия час на борбата за народна свобода и правда. С тонове на мъжествена решимост, на бодра увереност и бликаща жизнерадост зазвучава сега неговата песен:

Ще дойде ден на светли тържества!
Ще дойде ден, та наште божества —
на правда и на благост божествата —
ще зацаруват в наший беден край,
де злобно кръв пролива брат на брата,
де сълзи и стенанья нямат край!
Но до тогава си крепи духът,
не падай малодушно в своя път![4]

Тук особено трябва да се подчертае обстоятелството, че поетът поставя личното си щастие в зависимост от щастието на народа — своето битие вижда неразделно и съдбоносно свързано с народното битие.

---

[1] За живота и поезията на С. Я. Надсон виж очерка на Г. Бялий в изданието на Надсоновите Стихотворения (Ленинград, 1957, с. 5 сл.

[2] Общо дело, кн. 9, 18. I. 1901, с. 138.

[3] Силует — Летописи, бр. 4, 15. II. 1901, с. 83.

[4] Пак там.

Впрочем не е трудно да се доловят и тук известни мотиви и реминисценции от поезията на Надсон (например от „Друг мой, брат мой...“). Младият поет все още кръжи в орбитата на неговото влияние, все още не е успял да заговори напълно на свой глас в поезията, не е постигнал по-значителни самобитни идейно-художествени завоевания. Но въпреки това тези песни представляват правдива, ако и неясна, лирична изповед на поетовата душа, разкриват насоките, в които се развива неговият талант.

И по-нататък, до 1904 г., романтично настроеният дух на поета продължава да се лута в „хаос неизходен“, между постоянно сменящи се контрастни състояния — „сълзи и радост, радост и сълзи“. Ту в любовни опиянения търси забрава на „тъмни печали“ — минали и бъдни „злини“, на непреодолима жестока „орисия“, ту в навеяни от промените в природата оптимистични мисли, че —

додето има пролет на земята,
с цветя, със песни — над човешкий дух
за вечна власт безсилна е тъгата.[1]

В такива моменти на бодра самовяра душата на поета „лудешки“ копнее „за участ по-благата“, да пие на воля от радостите на живота („До вчера“). Сега в нея бликват жизнерадостни песни като „Бяла нощ“, „Посърнал цветец“, „Весело се слънцето усмихва“, „Целувки“ и пр. Не случайно сега Д. Бояджиев се насочва и към обективна лирика — обръща поглед към сърдечните радости на другите, към любовния мир и трудовия живот на народа, прави усилие да разчупи обръча на субективната ограниченост на преживяванията. Колко просто и вълнуващо наистина, в духа на народната любовна песен — с явен стремеж към нейната поетика — предава той романтичните чувства на влюбения момък пред очакваната среща с любимата мома. В същност това е негова съкровена мечта, негов романтичен блян.

Бяла нощ — че месец злат
облак млечен го закрива.
В бяла нощ със трепет млад
момко при мома отива.
Сънен бляск — и в пътя пуст
здрачни сенки здрачно шъпнат
шопот чужд — и тъй не чужд —
момку чак косите тръпнат...
А след миг на мъжки врат
бисер живи ще увисне —
до гърди със трепет млад
момко либе ще притисне.[2]

Природна обстановка („бяла нощ“, „месец злат“, „облак млечен“, „здрачни сенки“, понятен и непонятен „шопот“), поетични народни изрази („момко при мома отива“, „бисер живи“, „момко либе ще притисне“), словесна пестеливост, жива, звънка мелодика и стегната ритмика на стиха — всички тези елементи тук стоят в пълно художествено единство с чистото, бодро и здраво любовно преживяване на момъка от народа. Колко много по тема, поетична образност и езиково-стилни похвати

[1] Пролет. Цит, сб., с. 52.
[2] Летописи, бр. 5, 24. III. 1902, с. 106.

това романтично поетическо изображение в „Бяла нощ“ напомня Яворовата песен „Павлета делия и Павлетица млада“.

Във „Весело се слънцето усмихва“ поетът разкрива още по-определено своите дълбоки симпатии към народа, към благодатния земеделски труд. И тук — същото сродство с Яворови и Пенчо Славейкови песни. Особено съществен елемент в стихотворението е загатнатата в него романтична идея за светлата, възродителна сила, с която картината на народния живот въздействува върху затворената в своите „лични“ печали душа на поета мечтател:

Весело се взира из полята
селянинът с голите гърди,
а и на мечтателя в душата
бликват светли, радостни мечти...[1]

Своя образ поетът поставя редом с образа на трудовия човек от народа (със „селянина“), своето битие на човек и творец и тук той чувствува — поне като „мечтател“ — дълбоко свързано с народното битие. Това единство в същност е най-съкровена, жадувана мечта на поета — такива мигове му носят истинско щастие. Именно дълбоката потребност да чувствува своето битие близко до битието на народа кара поета и по-късно (в далечна Марсилия) да напише пълната с носталгия и освежена от шопски хумор песен „Оти го нема“.[2]

За жалост обаче „светлият“ образ на трудовите хора, идеята за живителната, възраждаща душата на твореца „мечтател“ връзка с битието на народа се явяват само като епизоди в творческия път на Д. Бояджиев. Защото с трудовия народ, с работническата класа той се чувствува наистина в дълбока „духовна“ връзка, но остава чужд на реалната, непосредствена близост и общуване с тях. Техният живот и прогресивни обществени тежнения не стават жизнена, решаваща основа за развитие на неговия дух и поезия. По тази причина, подобно на случая с Яворов, бремето на личната зла „орисия“ и сгъстяващата се сянка на интелигентско разочарование се налагат по-властно в неговия житейски път. Затова по-характерни за Д. Бояджиев се оказват песни като „В самотия“, „Молба“, „Покой“, „Октави“, „Прошка“ и др., гдето неговият дух копнее за „откъсване“ от себе си и света — за покой и забрава далеч от „световните борби“, за да не го гнети накипялата в гърдите му „злоба“ към „живота пусти кален“. По този път поетът стига до безутешна резигнация към житейската си „злочестина“ и „злото“ в света. Нищо чудно, че настроенията, мислите, образният свят в „Покой“ са повлияни в известна мяра от Яворовата „Нощ“, докато със стихотворението „Октави“ Д. Бояджиев предшествува с някои елементи неговата „Песен на песента ми“. Особено интересни в това отношение са следните стихове от „Октави“:

„Смири се! Събери крилата глупи
и не гони туй, що не щещ стигна...
. . . . . .
О, нек е всичко жалко
във тоз живот нерадостен и клет!
Аз пак ще найда кътче малко

[1] Общо дело, бр. 3, 1. XI. 1901, с. 42. Тук стихотворението е под заглавие „В самотия“.

[2] Българан, бр. 16, 7. II. 1909.

за мойто щастие — о, собствен свят
ще си създадем от блянове лазурни —
и ще живея там честит, засмян,
кат на цъфтящо островче сред бурний
от векове бушуващ океан!“ [1]

Разбира се, заедно с идейно-тематичното и поетично-образно сродство не е трудно да се схване и основното различие между двете песни. Докато конфликтът между личното и общественото битие у Бояджиев е изобразен в типично романтичен дух и с индивидуалистично-оптимистична поанта, у Яворов той се възсъздава чрез художествени символи, романтични по същество наистина, но обвеяни от безотраден песимизъм и трагедийност. Впрочем стихотворения като „Октави“ отразяват преходни, нетипични за поета мисли и настроения. Те не се раждат в дълбочините на душата му. Затова и не са белязани с печата на действителния му талант, не притежават художествена значимост.

През периода 1904—1908 г. Д. Бояджиев не публикува нищо. По всяка вероятност през това време той и не твори, а и не превежда. Кои са причините да замлъкне така внезапно и продължително гласът на поета? Този въпрос не е поставян в литературната ни критика. А без неговото изясняване не е възможно да се види в пълнота душевното и творческо развитие на поета.

Преди всичко тук е нужно да се обърне внимание върху песните, които Д. Бояджиев публикува непосредствено преди своето творческо замлъкване — „Пурпурният запад угасна“ и „Прошка“.[2] И двете стихотворения имат романтичен елегично-песимистичен характер. В „Пурпурният запад угасна“ за лирическия герой „угасва“ не само денят, не само над земята като „в пустиня“ падат мрак и тишина: те лягат с еднаква безотрадност и над неговата „измъчена“ душа. И никакъв изгрев не очаква вече той — сякаш завинаги се прощава с радостите в живота и всичко „светло“ на света.

Безмълвен се скитам и чезна,
как чезнат долини, гори —
че сетньо сиянье изчезна
и никой не чака зори.

В „Прошка“ лирическият герой се прощава конкретно с любовта. Те са двама с любимата жена: но нито тя, нито той „дръзват“ да си спомнят вече за минали мечти. Тя го обича, но душата ѝ е обзета от „безумна скръб“. Неговите чувства повече от всякога остават неизменни. Любов пълни душите на двамата, ала тя не дава радост на живота им, не окрилява копнежа им за щастие. Затова те трябва да се разделят — да страдат мълчаливо в себе си, без никаква надежда за възможни радости в живота, но и без някакъв протест срещу „отредения“ им трагичен жребий.

До смърт душата ме боли —
и нек боли! А ти прощавай.
. . . . . .
Аз много милости убих,
и таз за тебе ще убия...
Страдай — мълчи! Ей смисла лих
на непосилна орисия!

[1] Летописи, бр. 8, 15. IV. 1901, с. 128.

[2] Печатани в сп. „Летописи“: първото — в бр. 1, 9. XI. 1902, с. 4, второто — в бр. 11, септември 1903, с. 248.

ните си студентът му Г. Ценов: „Едва ли някой генерал се е ползувал с такова уважение на своите войници, с каквото се ползуваше Драгоманов сред своите слушатели. Нито сабя, нито строга дума, но въпреки това и без тях Драгоманов имаше най-предана войска."[50] В същите спомени Г. Ценов пише: „Той владееше във висока степен красноречието, умееше като артист да предава мислите си . . . Неговата особеност като оратор се заключаваше в това, че при чудната памет и страшна бързина на мисълта той можеше да говори с часове, без да спира, за да помисли . . ."[51]

Безспорно в лекциите на бележития учен нашето будно студентство най-много е ценяло демократа Драгоманов, който в продължение на шестгодишното си преподаване във Висшето училище винаги е подчертавал историческото развитие на обществото и необходимостта от прогресивни и хумании идеи. Не случайно значителен дял в лекциите му по история заемала борбата на народите за своите политически права, за което, както твърдят негови студенти, Драгоманов говорел с „особен патос". В това отношение, според един от най-близките съратници на Драгоманов — Михайло Павлик, — лекциите му „бяха политическа школа в най-широкия и най-добрия смисъл на тази дума". Но нека цитираме в тази връзка изказване на друг негов студент-социалдемократ: „И тук (в София — П. А.) главната му задача беше да развие — чрез своите лекции — у младите студенти духа на гражданската и политическа свобода. Всяка негова лекция представляваше нещо завършено, с явната тенденция — омраза против старото и мухлясалото. Историята бе интересна за него дотолкова, доколкото е история на развитието на свободните учреждения, демократизма, прокарването на прогресивните начала. Това не е история на години, дати, падения и качвания на престоли, а история на чисто вътрешний културен живот на народите. И вие, навикнали само на „летоизчисления" из нашите училища, нерядко ще дойдете във възторг от обаятелното, убедително слово на 55-годишния старец, който, унесен, говори разпалено като някой млад юноша . . ."[52] Във връзка с тази тенденция в лекциите си Драгоманов не изпускал случая да запознае възпитаниците си и с историята на Украйна, с национално-освободителната и социална борба на своите сънародници и, както се изразяват някои автори, с идеите на „украинската демокрация"[53].

Характерен прийом в преподаването на историка Драгоманов било посочване разликата между традиционните погрешни доктрини и научната истина. „Ще разгледа понякога и едната, и другата страна — казва за това Г. Ценов, — и само с усмивка на лицето ще ви посочи разликата, без да прави при това никакви изводи от себе си."[54]

Известен като последователен борец за единство на славянските народи (Драгоманов осъждал рязко всякакви изкуствени и насилствени

---

[50] Г. Ценов. Кілька слів одного софійского студента про професора М. Драгоманова. В.: Михайло Петрович Драгоманов. 1841—1895. Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав М. Павлик. Львів, 1896, с. 427.

[51] Пак там, с. 425.

[52] Михаил П. Драгоманов. — Социалист, год. I, бр. 70, 13. VI. 1895, с. 1.

[53] Вж. D-r Lew Hankewytsch. Bulgarien und die Ukrainer. B: Die Zentralmächte und Bulgarien. Beilage der „Bulgarischen Handelszeitung", Sofia, Oktober, 1915, с. 173.

[54] Г. Ценов. Кілька слів одного софійского студента про професора М. Драгоманова, с. 425.

опити за сближение на цялото славянство), той, макар и предпазливо, засягал този въпрос и в лекциите си. Това, според Юрдан Трифонов, той вършел в отстъпленията, когато чел историята на Северозападна Европа, разяснявайки между другото въпроса за произхода на славянското разединение. Според Драгоманов, то се дължало не на някакви племенни особености, а на това, че славяните по-късно заживели исторически живот. Корените на тази аномалия — казвал той — трябва да се търсят в историческите условия и сложността на интересите, а не в тяхната природа.[55]

Възпитавайки студентите си в дух на свобода и непримиримост към всякаква тирания, в дух на общославянска солидарност, Драгоманов е подчертавал и най-важното им задължение след завършване на училището — да се пръснат из провинцията, сред народа, и „да подготвят добри и доблестни граждани, които да направят от нашето отечество една просветена, добре уредена държавица". И думите на любимия професор не оставали без внимание: една голяма част от възпитаниците му пренебрегвали съблазнителната чиновническа кариера и заминавали по родните си места като държавни и общински учители. Между тях бил Тодор Д. Величков (1862—1945), който след завършването на Висшето училище отказва да иде на специализация в Русия или Чехия и става учител в родния си край — с. Искрец, Софийско, където работи до 1916 г. В родния си град — Стара Загора — преподава история възпитаникът на Драгоманов И. Г. Гарванов (1859—1907), впоследствие един от водачите на Илинденското въстание. Студент на Драгоманов бил и видният деец на Македонското революционно движение Даме Груев (1871—1906), който макар и незавършил Висшето училище, преди да се включи в активна революционна дейност, известно време учителствува в родното си село Смилево и в Прилеп.

Трябва да се изтъкне, че Драгоманов подтиквал студентите си и към научноизследователска работа, а когато забелязвал, че някой от тях има макар и малка склонност към такава работа, от все сърце се стараел да му помогне, за която цел предоставял на студентите и богатата си домашна библиотека. „Отидеш у дома му — пише възпитаникът му Х. В., — посрещне те любезно, беседва по научни въпроси и за учени, негови приятели. Излизаш от дома му като че си спечелил цял свят."[56] Надеждите на Драгоманов, че из средата на студентите му могат да израснат и хора на науката, се оправдаха. Измежду неговите възпитаници, освен И. Д. Шишманов, личат имената на известни наши учени и просветни дейци, като историците Иван Пастухов, Йордан Попгеоргиев и акад. Юрдан Трифонов, литературоведът Божан Ангелов, фолкloристът и литературен историк акад. Йордан Иванов, гимназиалните директори Никола Димитров (Търново), Петър Скопаков (София), географът Анастас Иширков и др.

М. Драгоманов се занимава у нас и с публицистична и научна дейност. Тук той написва забележителния си труд „Старите харти на свободата", отпечатан през 1893—1895 г. в сп. „Български преглед". През 1892 г. в сп. „Мисъл" излиза в български превод трудът му „Земският

[55] Ю. Трифонов. Спомен за професор М. Драгоманов. — Украинско-български преглед, бр. 17, 21. VI. 1920, с. 152.

[56] Х. В. Михаил Драгоманов. Мир, год. XXXVII, бр. 9695, 3. XI. 1932, с. 3.

либерализъм в Русия". Това е първата част от съчинението „Либерализъм и земство в Русия", излязъл на руски в Женева през 1889 г. В нашата столица, с помощта на д-р Б. Минцес, М. Драгоманов подготвя за печат писмата на К. Д. Кавелин и И. С. Тургенев до Херцен и писмата на М. А. Бакунин до Херцен и Огарьов. Първите, озаглавени „Письма К. Дм. Кавелина и Ив. С. Тургенева к Ал. Ив. Герцену", с обяснителни бележки на Драгоманов, излизат в Женева през 1892 г., а „Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву", с биографична статия за Бакунин и други забележки на преводача, излизат също в Женева през 1896 г. Сам Драгоманов смятал последното издание за принос към историята на революционното движение в Русия. Особено ценен е неговият обширен очерк за живота и дейността на Бакунин, при написването на който той е бил подпомаган с материали от някои българи (д-р Парашкев И. Стоянов).[57] Очеркът за Бакунин привлича вниманието и на наши изследователи, между които и д-р С. Максимов, автор на труда „Христо Ботев и руската литература" (София, 1906). Като разглежда политическите и философските възгледи на Х. Ботев и по-специално отношението му към държавата и общината, към религията и революционното развитие на обществото, както и влиянието на руската литература и руската революционна емиграция, включително и на Бакунин, върху Х. Ботев, д-р С. Максимов се позовава на френското издание на Драгомановата публикация — „Correspondance de Michel Bacounine (1860–74). Lettres à Herzen et à Ogareff". Paris, 1896. На М. Драгоманов принадлежи и немският превод на писмата на И. С. Тургенев, направен също в нашата столица; той бил издаден от берлинския професор Т. Шиеман в „Bibliothek russischer Denkwürdigkeiten".

Използувайки дългогодишния си издателски опит, със съдействието на И. Д. Шишманов, министъра на народното просвещение Г. Живков и етнографа Атанас Илиев, Драгоманов туря в ред издаването на „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина", на страниците на който имал възможност да публикува изследванията си върху славянския фолклор. Неговите очерци „Славянските сказания за пожертвуване собствено дете", „Славянските преправки на Едиповата история", „Славянските преправки на една евангелска легенда", „Славянските сказания за рождението на Константина Великий", „Забележки върху славянските религиозни и етически легенди" с прибавките към тях и неговият метод на работа като фолклорист са изиграли голяма роля за развитието на българската наука. Обстойна оценка на тези Драгоманови съчинения е дадена от акад. М. Арнаудов в изследването „Михаил Петрович Драгоманов. Живот, идеи, значение за българския фолклор" (Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, XXIX, 5, София, 1933), представляващо негова реч, произнесена по случай тържественото чествуване на 38-годишнината от смъртта на Драгоманов, състояло се в сградата на Българската академия на науките на 30 октомври 1932 г. Високо оценяват дейността на фолклориста Драгоманов у нас и други български учени, между които и акад. Петър Динеков. В труда си „Български фолклор" той между другото пише: „Спряхме се на делото на Драгоманов, защото неговите студии . . . представляват истинска школа за мла-

[57] Вж. писмо на д-р Парашкев И. Стоянов до И. Д. Шишманов, Ловеч, 27. VIII. 1902 г. Научен архив на БАН, ф. 11, оп. III, арх. ед. 1443.

дите български фолклористи от края на XIX и началото на XX в.: от тях те се учат на сравнителен метод на изследване, на широта на историческия поглед, на критично отношение към митологическите хипотези."[58]

На малцина у нас са известни усилията на Драгоманов да популяризира постиженията на българската наука в чужбина, нему редица наши историци и фолклористи дължат творческите си връзки с представители на руската, украинската и западноевропейската фолклористика. Достатъчно е да посочим факта, че той е бил единственият, макар и неофициален делегат от българска страна на II Международен конгрес на фолклористите, състоял се в началото на октомври 1891 г. в Лондон. Колко много държал Драгоманов на този конгрес да присъствува представител от България, узнаваме от писмото му до Г. Живков от 10 юли 1891 г. В него Драгоманов пише: „Я сейчас уезжаю в Вену и очень жалею, что не могу переговорить с Вами лично.

Дело идет о конгрессе исследователей народной словесности (folklore) в Лондоне, который будет в октябре 1—8 нов. стиля. Вы как-то высказали мне предположение, что кто-нибудь будет послан на этот конгресс" от редакции „Сборника". Такая посылка имела бы полезные последствия, так как „Сборник" составил себе хорошую репутацию в Зап. Европе, а кроме того на конгрессе предполагается установить международную комиссию, которая займется т а б у л я ц и е й тем нар. словесности, — и участие в этой комиссии болгар было бы очень полезно для науки и почетно для Болгарии."[59]

Както вече отбелязахме, Драгоманов е възпитал цяла плеяда български историци, етнографи, фолклористи, литературоведи и учители, между които личат имената на много видни българи. От М. Драгоманов се е учил и един от най-големите наши фолклористи и литературни историци акад. М. Арнаудов. Като изтъква значението на Драгоманов за оформяването на И. Д. Шишманов като фолклорист, М. Арнаудов пише за себе си: „И понеже съм при този род приемственост на идеали и на научни интереси, нека ми бъде позволено да изтъкна тук най-скромно, във връзка с моето собствено развитие като фолклорист, че на Драгоманова аз трябва да се броя двояко възпитаник, макар да нямах щастието да го видя никога: едно, още преди постъпването си в университета (та и по-късно), когато изучавах най-внимателно изследванията му, печатани в Сборник за народни умотворения, които бяха истинско откровение за мен, неопитния и възторжен поклонник на народното творчество, и, второ, когато чрез Шишманова, взел ме като студент под свое благосклонно покровителство, усвоявах новата техника на литературно-историческата работа, предадена нему от Драгоманова, която действително имаше големи практически и теоретически предимства."[60] Като приемник на И. Д Шишманов, М. Арнаудов е направил немалко за изследването на българо-украинските литературни отношения и за разпространяването на произведенията на украинската литература у нас. Освен споменатия обстоен труд за Драгоманов, на неговото перо принадлежи статията „Ше-

[58] Петър Динеков. Български фолклор. Ч. I. София, Изд. „Български писател", 1959, с. 122.

[59] Писмо от 10 юли 1891 г. от София. Български исторически архив, ф. Г. Живков, № 320, п. 6.

[60] М. Арнаудов. Очерци по българския фолклор. София, 1934, с. 205—206.

вченко и българската литература", поместена в т. XV на Съчиненията на Т. Г. Шевченко („Повне видання творів Тараса Шевченка". Варшава-Львів, 1938). В нея авторът разглежда влиянието на великия украински поет върху нашата пред- и следосвобожденска поезия, дава биографични сведения за първите преводачи на Шевченко на български с техни портрети и образци на най-добри преводи.

М. Арнаудов взема живо участие в дейността на българо-украинското дружество у нас, основано от И. Д. Шишманов, а след смъртта на И. Шишманов поема и ръководството на това дружество. С негово съдействие в София се изгражда паметник на М. Драгоманов, дело на проф. М. Парашчук, правят се постъпки пред общинските власти да се наименува на негово име улица в нашата столица. М. Арнаудов поддържа творчески връзки с редица украински литературоведи, които и в наши дни се обръщат към него за съвет и помощ.

Макар и да е бил преследван от българската реакционна буржоазия, православната църква и агентите на царското самодържавие у нас, М. Драгоманов, колкото са му позволявали силите и възможностите, участвува и в политическия живот на нашата страна. Току-що стъпил на българска земя, той разговаря за политическото положение в България със студента А. Коцев.[61] Дошъл в България, Драгоманов не закъснява да поднови връзките си с наши политически дейци, с които се е срещал в Женева. Той пише писмо на Никола Габровски, тогава учител в Сливен, комуто изказва мнението си за политическия живот у нас, интересува се за съдбата на Спиро Гулабчев.[62] Никола Габровски от своя страна информира Драгоманов за интересите на провинциалната интелигенция, оплаква се от аполитичния живот на сливенските учители, от претрупаните училищни програми и изобщо от неправилната училищна система в България. Същевременно той информира с радост женевския си учител за новото в живота на българската интелигенция и по-специално за излизането на в. „Современник" в Разград, за появата на кръжоци, на вечерни неделни училища и пр. След известно време виждаме Драгоманов да води разговор с министъра на народното просвещение Г. Живков, през време на който, покрай чисто научни въпроси, свързани с предстоящата преподавателска дейност на Драгоманов във Висшето училище, се засягат и редица политически въпроси, като отношенията на България с Русия и Австрия, въоръжаването на страната, детронирането на А. Батенберг, избирането на нов княз, положението на българското население в Македония, Румъния, Сърбия и пр.

В България М. Драгоманов общува с руски и украински политически емигранти, между които Владимир Дебагорий-Мокриевич, д-р К. Юриев, Гавриил Баламез и др. С някои от тези емигранти той вероятно се е срещал и при посещението си в Пловдив в 1894 г.

М. Драгоманов не е бил чужд на социалистическото движение в България: той следи живо социалистическите издания у нас, интересува се от личностите на нашите социалисти, избрани за народни представители.

---

[61] Вж. препис от писмото на А. Коцев до И. Д. Шишманов от 20 юни 1895 г. Научен архив на БАН, Дневник на Людмила Драгоманова.

[62] Вж. писмото на Никола Х. Габровски до М. П. Драгоманов от 20 ноември 1889 г., микрофилм. Научен архив на БАН, ф. М. П. Драгоманов.

Един от студентите на Драгоманов — Илия Димитров[63] — разказва в спомените си как при разговор с него Драгоманов намекнал, че българските социалисти трябва подобно на западноевропейските си колеги да водят широка агитационна работа на село за привличане на селските маси в парламентарните избори.[64] Изключителен интерес представляват отношенията на бележития украинец с неговите студенти, организирани в дружество „Наука". Разбрали за симпатиите на своя професор към социалистическото движение и за това, че той осъжда диктатурата на Стамболов, те често при вълнения и стачки се обръщали към него за съвет и напътствия. Според академик А. Т.-Балан, той ги приемал с охота и дори ги насърчавал в техните действия, а след това се застъпвал за тях пред университетските власти.

Това държане на Драгоманов не могло да остане незабелязано от водачите на социалистическото движение у нас, които ценели високо преподавателската му дейност във Висшето училище. Не случайно Д. Благоев по повод смъртта на Драгоманов и на Петко Славейков пише в юлската книжка на списание „Дело" от 1895 г.: „Началото на двата последни месеци настъпи за България със смъртта на двама славни борци за свобода и светлина. На 8-й юни умря професорът на Висшето училище, известният на нашата интелигенция писател, руски емигрантин и мъченик за свободата на руския народ Михаил Петрович Драгоманов. Покойният по народност е малорус, със смъртта на когото Малорусия изгуби едного от най-преданите си синове, един от най-енергичните си деятели, който до последната минута на живота си не преставаше да работи за нейното добро... Неговото свободолюбие и неговата деятелност не бяха по волята на руското управление и в 1875 г. той биде отстранен от професорската катедра, а подир това по предложение на киевския губернатор биде принуден да емигрира. Оттогава до 1889 г. М. П. Драгоманов живееше в Швейцария със семейството си сред лишения и страдания. При тия обстоятелства на неговия живот изпъква релефно неговата висока натура. Сред лишения и мъки той мъжки продължава борбата с обскурантизма и реакционерството. В 1889 г. покойният зае катедрата по история в нашето Висше училище. Той съставляваше гордостта му и загубата е твърде чувствителна за нашето Висше училище... Прочее почина М. П. Драгоманов, но паметта му е жива и незабравима."[65]

Че М. П. Драгоманов не е бил обикновен наблюдател на политическия живот у нас, свидетелствува и отпечатването на неговата статия „Земский либерализъм в Русия" и по-специално предговорът и послесловието към нея на страниците на сп. „Мисъл". Тук той изпъква като непримирим противник на абсолютизма и поборник за единство на славянските народи, заинтересован от тяхното взаимно опознаване и сближаване. „Господин редакторът на „Мисъл" (д-р К. Кръстев — П. А.) — казва Драгоманов в своя предговор — изказа желание да напечата превода на моята брошурка, издадена в 1889 г. в Женева... Тъй като има вече и полски

[63] Същият след завършването на Висшето училище става учител в Габровската гимназия, където води социалистическа пропаганда сред учениците.

[64] Илия Димитров. Едно посещение у професор М. Драгоманов. Ръкопис. Габрово, 5. IX. 1895. Научен архив на БАН, Ф. М. П. Драгоманов. Микрофилм.

[65] Дело, год. I, кн. X, юли 1895, с. 833—834. Вж. също: Димитър Благоев. Съчинения. Т. III. Изд. на БКП. София, 1957, с. 440—441.

превод на тая брошура, то българският ще бъде втори славянски превод. Лично за автора без съмнение е лестно всяко разпространение на неговите съчинения, но независимо от личния интерес в дадения случай авторът си позволява в тия преводи да вижда признаци на интерес в неруските славянски общества към вътрешните дела на Русия.

Колкото и странно да може да се стори това на пръв поглед, но тоя интерес у западните и южните славяни е много по-слаб, нежели у иноплеменниците, представители на големите европ. господарства... Обикновено западните славяни или се боят от Русия и я ненавиждат, или пък се надяват на нея и я възхваляват..., но твърде рядко я познават."[66]

По-нататък М. Драгоманов запознава накратко българския читател с т. нар. земски учреждения в Русия (1865—1890) и с опитите на царското правителство чрез реформа, предложена от граф Д. Толстой, да ограничи тяхната дейност и власт. За нас българите още по-голям интерес представлява послесловието на автора към въпросната статия. В него той се проявява не само като приятел на нашата страна, но и като привърженик на федерация на балканските народи. Осъществяването на това федериране обаче Драгоманов смята за възможно едва след установяване на политическа свобода в Русия. Затова именно той свързва съдбата на земските учреждения с победата или поражението на абсолютизма в Русия, а последното — с евентуална балканска федерация. „По такъв начин — пише Драгоманов в края на послесловието — съседите и съплеменниците на Русия, а частно българите, са близко заинтересувани в това, да се установи политическа свобода в Русия по-скоро и по-трайно."[67] Трябва да отбележим, че идеята за балканска федерация е вълнувала Драгоманов още в Женева; тогава той бил на мнение, че една федерация на балканските народи би била изгодна и за англичаните и че докато не се установи политическа свобода в царска Русия, на Балканите и на Босфора ще господствува Германия. Към въпроса за балканска федерация той се връща и по-късно, в брошурата си „Писма за Отвъднепърска Украйна" (1894). В нея Драгоманов развива мисълта, че образуването на балканска федерация ще бъде възможно едва след като турците бъдат изгонени от Цариград и че това ще бъде по силите само на една нова, конституционна, а не бюрократична Русия.[68]

Нашата характеристика на политическата дейност на М. П. Драгоманов в България няма да е пълна, ако не отбележим и оживената кореспонденция, която той е водел с прогресивни дейци от Западна и Източна Украйна. От София Драгоманов поддържа писмени връзки с бележития украински композитор Н. Лисенко и писателя М. Старицки, с И. Франко, М. Павлик и много други украинци, ръководи дейността на радикалната партия в Галиция. Тук Драгоманов пише и най-хубавите си статии по украинския национален въпрос („Чудновати мисли...", „Писма за Отвъднепърска Украйна" и др.), в които развенчава националната ограниченост и аполитичността на западноукраинските буржоазни водачи, както и враждебното им отношение към прогресивната руска култура.

---

[66] М. Драгоманов. Земский либерализъм в Русия. Предисловие на автора към българския превод. — Мисъл, кн. I, 1892, с. 116—117.

[67] М. Драгоманов. Послесловие към българския превод на статията „Земский либерализъм в Русия". — Мисъл, кн. VIII, май 1892, с. 508.

[68] Вж.: Листи на Наддніпрянску Україну Михайла Драгоманова. Видане редакції „Народа". Коломия, 1894, с. 33.

Най-после трябва да посочим, че Драгоманов е вземал участие в обществения и културния живот на нашата страна. От една дописка на украинския публицист Драган (псевдоним на Ярослав Романчук) от 14 май 1891 г., изпратена от София и публикувана в лвовския вестник „Дело", научаваме, че същата година Драгоманов е участвувал в официалното чествуване на Кирил и Методий. През време на чествуването, състояло се в „Славянска беседа", Драгоманов произнесъл реч. Ето какво пише за това И. Д. Шишманов в статията си „М. П. Драгоманов и идеята „за славянско братство": „... вечерта в сградата на Първа софийска гимназия имаше голям банкет, на който бяха поканени и професори от Висшето училище, между които и М. П. Драгоманов. Тогава той не беше още жертва на тежката си болест и с присъщия нему хумор и простота в отношенията с хората веднага очарова всички. На банкета бяха дигнати много тостове, между другото и тост за учителите чужденци. На този тост и отговори Драгоманов, държейки със своя не силен, но извънредно симпатичен глас реч за значението на празника на Кирил и Методий за всички славяни. Тази реч направи извънредно голямо впечатление на присъствуващите..."[69] Въпросната реч на Драгоманов, развита от него в специална статия, която е публикувана във в. „Свобода" (бр. 529 и 530 от май 1891 г.), представлява изключителен интерес за изследователите на живота и делото на украинския историк; тук намираме ценни сведения за дейността на революционната интелигенция в Украйна в защита на национално-освободителните борби на балканските славяни в средата на 70-те години от миналото столетие, както и подробности за отношението на Драгоманов към въпроса за културното общуване между славянските народи.

Като литературен критик Драгоманов проявявал жив интерес към нашата литература. Ние имаме основание да твърдим, че в София той се срещал не само с редактора на сп. „Мисъл" д-р К. Кръстев, но и с други български писатели, в това число А. Константинов, И. Вазов, М. Белчева и др. Особено много ценял сатиричния талант на А. Константинов и произведенията на И. Вазов. В разговор със студента Илия Димитров той между другото казал: „Аз чета „Бай Ганя"... То е едно произведение, на което трябва да се обърне внимание. Г-н Алеко има изредна дарба да разказва и да осмива. В България има много работи, които не трябва да се изплъзват от перото на българския белетрист-хуморист."[70] Същевременно Драгоманов смятал, че както А. Константинов, така и И. Вазов прекалявали при изобразяване на отрицателните черти на българския чиновник и гражданин, макар и да споделял мнения на свои събеседници, като И. Димитров, за нравственото падение на нашето чиновничество от онова време. Освен това Драгоманов бил на мнение, че А. Константинов не сполучил много с художествената форма на „Бай Ганю". Говорейки за творчеството на И. Вазов, той се изказал с възторг за разказа му „Кой ще цивилизува Шопско" из сборника „Драски и Шарки".

Както посочихме по-горе, на Драгоманов бил известен и романът на Вазов „Под игото". Нещо повече, може да се предположи, че като един

[69] І. Д. Шишманов. М. П. Драгоманів та ідея „словянського братства". — Slavia, Časopis pro Slovanskou filologii. Ročnik IV, Sešit 1 V Praze, 1925, с. 320.

[70] Илия Димитров. Едно посещение у проф. М. Драгоманов. Научен архив на БАН, микрофилм.

от уредниците на „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина", той има дял в публикуването на това забележително произведение.

Драгоманов отбелязвал със задоволство все по-голямото влияние на прогресивната руска литература върху нашата книжнина, което той смятал като необходимост за културното развитие на България. „Ако се обърнем към България — пише той в статията си „По случай на школския празник 11-ий май", — то и тук ще видим, че... руският език си остава като учебен предмет в средните и специалните мъжки и девически училища, народната библиотека се снабдява с руски книги в такъв голям размер, щото може да се каже, че зад границите на Русия по-голям покупател на руски книги от българското Министерство на народното просвещение не съществува. В същото време българската книжнина и българският периодичен печат се пълнят с преводи от руски, а „Сборникът на Министерството на народното просвещение", основан преимуществено за българската народна словесност, изведнъж се присъедини към господствующето сега в европейската наука сравнително направление в етнографията и неизбежно и щедро открива своите страници за сравнителни изследвания преди всичко в областта на славянската етнография."[71]

Както преподавателската, така и политическата и обществена дейност на Драгоманов в нашата страна не се харесвали на българската реакция, която виждала във всяко негово изказване за установяване на политическа свобода и развитие на свободни демократични учреждения заплаха за своята власт, призрака на социализма и „нихилизма". Не случайно през 1892 г. във връзка с една нота на руското правителство, в която се казвало, че руските емигранти в България получавали големи заплати и по такъв начин им се давала възможност да работят за осъществяване на своите „престъпни замисли и съзаклятия" (в случая вероятно се е имала пред вид материалната поддръжка, която Драгоманов оказвал на галицката радикална партия), Министерският съвет протака продължаването на професорския контракт с Драгоманов. По този въпрос Драгоманов имал цяла преписка с Министерството на народното просвещение от Париж, където бил на лечение; положението стигнало дотам, че той дори решил да не се завръща в София.[72]

Като пример на враждебно отношение към Драгоманов от страна на българските реакционери и върли противници на социалистическата пропаганда у нас може да се посочи статията на някой си И. К-ов „Отгде се е взел социализмът у нас", излязла през 1891 г. в официоза „Свобода", поместена след публикуването на споменатата Драгоманова статия „По случай на школския празник 11-ий май". Като се опълчва против становището на Драгоманов за благотворното влияние на демократичната руска литература върху нашата младеж, авторът казва: „Учений професор, като гледа от точка зрение на славянската солидарност, хвали тази постъпка на министерството (внасяне на руски учебници и пр. — П. А.); но тя е вредителна, а може и пагубна. И наистина дали сме се поразмислили някога над това, какви нравствени вреди ни принася руската литература."[73]

---

[71] М. Драгоманов. По случай на школския празник 11-ий май — Свобода, год. V, бр. 530, 21. V. 1891, с. 3.

[72] Подробности вж. в Дневника на Людмила Драгоманова. Научен архив на БАН.

[73] И. К-ов. Отгде се е взел социализмът у нас? — Свобода, год. V, бр. 54, 4. VI. 1891, с. 3.

А когато след смъртта на Драгоманов се правят постъпки да се закупи неговата библиотека за нуждите на Висшето училище, същите среди публикуват в печата[74] тенденциозното и клеветническо съобщение, че повечето книги на Драгоманов били собственост на чуждестранни библиотеки. След проверка обаче се оказало, че измежду хилядите томове само две книги носели печата на женевски библиотеки, с които Драгоманов поддържал връзки от София. Драгомановата библиотека, наброяваща близо 5 хил. тома, била предадена в средата на м. юли 1899 г. от съпругата му Людмила Драгоманова и дъщеря му Рада (Ариадна) и прибрана най-напред в стаята на философския семинар, откъдето по-късно била пренесена в библиотеката на Висшето училище. Освен многобройните съчинения и монографии из областта на световната история, етнография, фолклор, литература и пр. от руски, немски, английски, френски, български и други автори библиотеката включва и ценни годишнини от руски и украински вестници и списания. Някои от тях, като „Современник" (1858), „Отечественные записки" (1858), „Вестник Европы" (1866), „Русская старина" (1876), „Киевлянин" (1850), „Киевская старина" (1883), още по онова време представлявали библиографска рядкост. В библиотечната сбирка на М. Драгоманов намираме и социалистическа литература, включително и Марксовия „Капитал" (немското и френското издание). Голям дял в библиотеката съставляват книги от украински фолклористи, историци, писатели, а също редица украински литературни сборници и алманаси („Русалка Днестровая", „Руська хата", „Український альманах", „Рада" и др.), които и днес се ползуват от изследователи на украинската история и литература у нас.

Тук му е мястото да отбележим, че Драгомановата библиотека още приживе на бележития историк е била на разположение не само на наши ученолюбиви студенти и колегите му от Висшето училище. Дни и нощи прекарвала в библиотеката му, четейки социалистическа и друга забранена в Русия литература, бележитата украинска поетеса Леся Украинка.

След смъртта на Драгоманов в библиотеката му работи и Георги Бакалов. Спомняйки си за това, той пише на И. Д. Шишманов подир три години: „... като пето- и шестокласник, аз учех уроците си само от разказите на учителя, а всичкото си друго време бях вдаден в страстното прочитане и възхищение от съчиненията на Чернишевски... Писарева... Херцена... разните трудове на Бакунина, Лаврова, Драгоманова, Ткачева, Флеровски и всевъзможни женевски брошури от знайни и незнайни автори. Когато прелиствах тия стари приятели в Драгомановата стая на Вашия дом, мене ми бе мило в обществото на моята първа любов..."[75]

Големи неприятности имал М. Драгоманов като председател на комисията по подреждането на Народната библиотека. Между другото негово задължение било да съставя списъци на книги, които да се набавят от чужбина. Както съобщава в дневника си неговата съпруга, Драгоманов често бил подвеждан от тогавашния директор на Народната библиотека В. Стоянов, който не изпълнявал поръчките на Драгоманов и по такъв начин спъвал както развитието на библиотечното дело у нас, така и преподавателската дейност на професорите. В. Стоянов веднъж дори

[74] Вж. Истина, бр. 3, 2. X. 1899.

[75] Из писмо на Г. Бакалов до И. Д. Шишманов от 22 януари 1918. Научен архив на БАН, ф. 11. оп. 3, арх. ед. 76.

скрил едно скъпоценно издание в мазето на библиотеката, само и само то да не попадне в ръцете на Драгоманов, който имал голяма нужда от него за една от лекциите си по история.[76]

Преподавателската дейност на атеиста Драгоманов не е била по вкуса и на нашето православно духовенство. „Някои външни за Висшето училище лица — пише по този повод слушателят му Ю. Трифонов — бяха си съставили мнение, че проф. Драгоманов е човек с крайни убеждения. Между студентите се чуваше, че старците от Св. Синод не били никак доволни от лекциите му по вехтозаветната история и че дори искали отстраняването му."[77]

Дейността на М. Драгоманов за благото на нашия народ и българската наука не е допадала и на руския царизъм, който смятал украинския учен не само за „сепаратист", но и за опасна политическа личност. Затова когато през зимата на 1891 г. царска Русия изпраща на българското правителство нота да екстернира от страната руските революционни емигранти, в приложения списък на петербургската тайна полиция намираме и името на Драгоманов. Българските власти обаче отказват да го екстернират. [78] За отбелязване е, че по време на тази хайка против руските и украинските революционери в България Драгоманов излиза в защита на някои от тях против нападките на българската буржоазия.

Дългогодишният изгнанически живот и лишения, неуморната многостранна дейност на този безпримерен труженик подкопават здравето му и през 1891 г. Драгоманов се разболява сериозно. Нито ежегодните ваканционни пътувания до Париж, нито намесата на такива знаменитости като виенчанина Херман Нотнагел и французина Пиер Потен не могат да спрат развитието на болестта (Драгоманов страдал от разширение на аортата). Лекари му препоръчват да изостави преподавателската дейност и си намери работа, която да не е свързана с говорене, но Драгоманов, който държел много на второто си професорство, не можел да си представи живота извън сградата на Висшето училище (той дори плакал при мисълта за това) и продължава да чете лекциите си, понасяйки стоически всички страдания. Сякаш предчувствувайки близкия си край, той бърза да довърши една своя специална работа за дуалистична легенда, да подреди материалите си за казашките песни и подпомаган от Леся Украинка и Владимир Дебагорий-Мокриевич, туря в ред домашната си библиотека. Най-после настъпва трагичният ден на 20 юни 1895 г. Драгоманов се завръща от семинарно занятие във Висшето училище, разменя мисли с д-р Б. Минцес върху новите си творчески планове и се оттегля на следобедна почивка, когато изведнъж му прилошава и той умира в ръцете на съпругата си.[79]

Смъртта на бележития историк е била голяма, незаменима загуба за нашето Висше училище, за българската култура, за цялото славянство и

---

[76] Подробности вж. в Дневника на Людмила Драгоманова. Научен архив на БАН.

[77] Ю. Трифонов. Спомен за проф. М. Драгоманов. — Украинско-български преглед, бр. 17, 21. VI. 1920, с. 151—152.

[78] Вж.: Вербална нота. — Свобода, год. V, бр. 545, 10. II. 1891, с. 1.

[79] Последните дни, смъртта и погребението на М. П. Драгоманов са описани подробно в Дневника на Людмила Драгоманова. Научен архив на БАН. Част от този дневник, озаглавена „Неспокойно сърце", е публикувана в лвовското списание „Жовтень" (кн. 5, 1964).

най-вече за родната му Украйна. Студенти на Драгоманов, разбрали за ненадейната смърт на любимия си професор, плачели из улиците като деца; неговите най-верни съратници — И. Франко и М. Павлик — потеглят от Лвов за София, за да присъствуват на погребението му, а одески възпитаници на Драгоманов изпращат телеграма до семейството му, в която изказват пожелание да видят на украинска земя поне тленните му останки.

Погребението на големия украински демократ и приятел на България се превръща в своеобразна демонстрация против произволите на българската реакция и руското самодържавие, чиято жертва бе Драгоманов. „Мъчно ми е да пиша за този кошмар... — казва Людмила Драгоманова в дневника си. — Само студенти, сменяйки се, носеха ковчега му до моста, други носеха венците с надписи, които говореха какво чувствуваха и какво губеха. Всички ние го изпращахме пеш до моста, но тук започна дъжд и ме накараха да седна във файтона. На завоя, по пътя за гробищата, започна такъв силен град, дъжд, вятър, гръм и мълния, че процесията едва се движеше. Удивително и страшно беше да се гледат студентите, които без палта и без чадъри, въпреки всичко, вървяха упорито напред, за да изпратят до край любимия си учител..."[80] На гроба на Драгоманов се произнасят пламенни, изпълнени с гняв и омраза речи по адрес на руския царизъм, в присъствието на неговата племенница — голямата украинска поетеса революционерка Леся Украинка — млади български социалисти полагат клетва за вярност на неговите идеи, за борба с враговете на трудовия народ.

Българите винаги с благодарност ще си спомнят за Михаил Петрович Драгоманов, големия българофил, един от основателите на нашия университет, възпитал плеяда учени, преподаватели и народни учители, оставил трайни следи в историята на българо-украинските културни взаимоотношения.

[80] Дневник на Людмила Драгоманова. Научен архив на БАН.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ · ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XX, 1969

Л. КАРАВЕЛОВ И И. А. ХУДЯКОВ

Л. Ерихонов

Для понимания идейного развития Л. Каравелова несомненное значение имеет установление его связей с отдельными представителями русской общественности.[1] Особенно важно выяснить его отношения с теми людьми, чьи взгляды были созвучны его мыслям, чьи работы нашли отклик в его трудах. Одним из таких деятелей был замечательный человек Иван Александрович Худяков. Нам станет понятнее, почему Каравелов обращался к сочинениям русского шестидесятника, когда мы узнаем о его деятельности.

Сын незначительного тобольского чиновника, одаренный блестящими способностями, Худяков в 1858 году, шестнадцати лет, поступает в Казанский университет, где на него обратил внимание славист В. И. Григорович. Знакомство с нелегальной литературой, в частности с сочинениями Герцена, делает из него атеиста и республиканца.

На следующий год он переводится на Историко-филологический факультет Московского университета. Уже через два с половиной месяца в письме В. И. Григоровичу Худяков жалуется на здешнюю „сильную реакцию" и возмущается правилами поведения, стесняющими во всем студентов. Тут же он сообщает о грубом обращении проф. Леонтьева со студентами.[2]

Кстати сказать, за подачу жалобы на грубость Леонтьева Худяков был затем исключен из университета. Во время нахождения в университете (1859—1861 гг.) Худяков вел жизнь, типичную для разночинца: голодал, мерз в холодной комнате, ходил в потрепанной одежде, пробивался случайными заработками. „Многие, — писал Худяков о своих товарищах, — были так бедны, что несмотря на то, что имели уроки, никогда не видывали более семи рублей серебром в месяц и каждый вечер сидели без свеч"[3].

Уже будучи известным литератором, имея довольно сносный заработок, Худяков вел нищую жизнь. „По целым дням приходилось сидеть совершенно голодным, — писал он, — в продолжении 5 месяцев я обедал

---

[1] См.: Л. Ерихонов. Любен Каравелов и русское общество. В кн.: Любен Каравелов. Изследвания и статии. София, 1963.

[2] Всесоюзная государственная библиотека им. В. И. Ленина (ВГБИЛ), Рукописный отдел, фонд В. И. Григоровича, п. 5, ед. хр. 16.

[3] И. А. Худяков. Записки каракозовца. М., 1930, с. 55. Впервые эта книга была напечатана в Женеве в 1882 г. Неизвестно кто и как ее туда доставил.

не более двух раз, и то в гостях"[1]. Из заработка в 60—100 рублей в месяц он на себя тратил 25—30 рублей. Куда же девались остальные деньги рассказывает Г. З. Елисеев, один из руководящих сотрудников журнала „Современник": „По нравственному своему характеру Худяков был человек не только вполне безупречный, но некоторым образом подвижник. Он посвятил себя всецело делу просвещения народа; в периодической литературе он не участвовал[2], а занимался изданием русских народных сказок, разных просветительных брошюр, учебников, хрестоматий, получал за эти издания порядочные деньги, но сам лично расходовал не более 25 руб. в месяц, остальные же употреблял на помощь бедствующим молодым людям из учащихся, на свой счет содержал и воспитывал одного крестьянского мальчика..."[3]

Известный революционер, близкий к К. Марксу, Г. Лопатин (1845—1918) писал о Худякове: „Это был худощавый, болезненный, крайне нервный человек, невысокого роста, с жидким голосом и жидким же блеском в маленьких беспокойных глазках... Внимательный наблюдатель не мог не видеть в нем натуры подвижной, деятельной и фанатической"[4].

Все написанное Худяковым разделяется на два отдела: научные работы о народном творчестве и популярные книги для народного чтения. Первые писались молодым ученым в 1860—1863 гг. и позже в сибирской ссылке. К ним относятся „Сборник великорусских народных исторических песен" (1860), „Великорусские сказки" (вып. 1 и 2, 1860, 1861), „Великорусские загадки" (1861), „Материалы для изучения народной словесности" (1863), „Верхоянский сборник" (1890), „Образцы литературы якутов" (1918). Труды Худякова получили признание современников, он был избран членом Географического общества и награжден им серебряной медалью. Молодому ученому пророчили блестящую будущность. В нем видели большой талант. И все же Худяков не пошел по этому пути. Его не прельщала карьера ученого в тогдашних условиях. Он стал революционным просветителем. Собирая народные песни, загадки, пословицы, Худяков вращался среди обездоленного крестьянского люда и, как писал о нем революционный народник В. Черкезов, „вынес из сближения с народом глубокое понимание характера народного воззрения на общину, мир[5], и на смысл, на силу общинного строя; вынес глубокую любовь к этому задавленному народу, страстное желание посвятить все силы своей богато одаренной натуры на развитие и освобождение народных масс"[6].

Владея мастерски искусством писать о сложных вещах простым и ясным языком, русский просветитель предназначал свои книги для тех, кто был лишен возможности попасть в школу, гимназию, университет, кто жил во тьме кромешной. Книги Худякова несли луч просвещения в массы забитого народа, они образовывали ум и развивали добрые чувства.

Начиная с 1863 года Худяков выпускает ряд замечательных книг небольшого формата, в которых пропагандирует передовые идеи, внушает своим читателям необходимость борьбы с угнетательским строем. Ему

---

[1] Там же, с. 66.
[2] Г. З. Елисеев ошибался; И. А. Худяков печатал статьи в газетах и журналах.
[3] М. М. Клевенский. И. А. Худяков. М., 1929, с. 34.
[4] Г. Лопатин. Сочинения. П., 1922, с. 133—137.
[5] Мир — здесь означает крестьянскую общину.
[6] Колосов. Молодые народники 60-х годов. — Сибирские огни, № 2, 1917.

приходилось приспосабливать свое изложение к цензурным правилам, но в умелых руках книжки Худякова говорили о том, что запрещалось цензурой, поэтому они уже после издания изымались полицией, а у революционеров служили целям пропаганды. Тот же Г. Лопатин по этому поводу писал: „Все лица, преподававшие в народных школах по книжкам Худякова (а таких лиц было не мало) единогласно уверяли меня в их чрезвычайной успешности и в необыкновенной любви, с которой относились к этим книжкам и малолетние, и взрослые ученики“[1].

Сперва Худяков составил книгу для обучения чтению под названием „Русская книжка“, затем „Самоучитель“, „Рассказы о старинных людях“ (5 выпусков), „Рассказы о великих людях средних и новых времен“, „Древняя Русь“[2]. Все эти книжки выходили без указания имени автора. „Самоучитель“, по словам Худякова, „возбуждал интерес к естественным наукам, изменял весь строй миросозерцания читателя“. Здесь излагались материалистические и республиканские идеи; вскоре после выхода „Самоучитель“ был запрещен.

В состав „Самоучителя“ вошли пословицы, стихотворения „Жалоба ребенка“ Н. Добролюбова и „Сеятель“ И. Никитина и рассказы: Как пошла грамотность, О солнце и звездах, Силы природы, Воздух и вода, Суша, Растения, Растения и животные, Животные, Общественная и семейная жизнь животных, Животные и человек, Общественная история человека.

В своих исторических сочинениях Худяков показывал страдания народных масс с самых древних времен, называл силы, враждебные народу, и выражал уверенность в счастливом будущем человечества, когда не будет царей, бар, попов, когда все будут трудиться и пользоваться благами природы и просвещения.

В 1863 г. в Москве возник кружок Н. А. Ишутина. В него входили бывшие или настоящие студенты Московского университета. Они считали себя последователями Н. Г. Чернышевского и собирались организовать его побег с каторги. И. А. Худяков был связан с этим кружком; по его поручению и за его счет он в августе 1865 года выезжал за границу для переговоров с русской революционной эмиграцией. За границей он прожил 3 месяца. Там он выпустил анонимную брошюру „Для истинных христиан. Сочинение Игнатия“. В книге отстаивалось общинное владение землей, выборность начальников, которые должны отчитываться перед народом, „быть всем слугой“, суд должен быть выборный, открытый, праведный, милостивый.

После возвращения Худякова, деятельность организации Ишутина усилилась, а 4 апреля 1866 года один из участников кружка, Д. В. Каракозов, совершил попытку убить Александра II. За неудачным покушением последовал разгром организации, казнь Каракозова, каторга и ссылка для ишутинцев. Суд не раскрыл всего, что делал Худяков, поэтому его приговорили к ссылке, хотя реакционный публицист Катков в „Московских ведомостях“, прокурор и один из членов суда требовали для него смертной казни.

---

[1] Г. Лопатин. Цит. соч., с. 138.

[2] „Древняя Русь“ была впервые издана в 1867 г. после ареста автора, анонимно, кружком революционной молодежи, так называемом „Рублевым обществом“.

Худякова сослали в Верхоянск, где еще тридцать лет спустя все население составляло 356 человек. Худяков жил в якутской юрте. За год он изучил якутский язык и составил его словарь. Каково было душевное состояние этого деятельного человека, отрезанного от всего, что ему было дорогим, дают представление последние строки его автобиографии, где он писал: „Жить вместе с телятами, по целым неделям голодать, при невозможности работать что-нибудь дельное, среди общества самых пошлых ябедников, среди людей, которых все мысли и поступки возмущают душу; не иметь более года никакого известия от самых дорогих и близких людей, ждать их по целым месяцам и снова ничего не получить, наконец, видеть ужасные бедствия родной страны... Человек, способный чувствовать, поймет, какие тяжелые чувства должны сопровождать мою жизнь..."[1] Это писалось в декабре 1867 года в Верхоянске. С 1869 г. у Худякова началось умопомешательство, в 1876 году Худяков умер в Иркутске, куда он был перевезен годом раньше.

В годы учения Худякова в Московском университете на всех курсах Историко-филологического факультета состояло около шестидесяти студентов, на курсе Худякова — 20 студентов. Как вольнослушатель Каравелов посещал лекции тех же профессоров, которых слушал в то же время и с которыми общался Худяков. Уже с 1860 года Худяков начинает выпускать книги по народному творчеству, публикует ряд статей в периодической печати и это его сделало известным не только в кругу студентов-филологов, но и в ученой среде за пределами университета. Широкую огласку приобрела „Леонтьевская история", в которой Худяков активно выступал, как автор жалобы на грубость проф. Леонтьева. Работы Худякова по фольклору не могли не привлечь внимания автора „Памятников народного быта болгар". Круг московских фольклористов был достаточно узок, и они хорошо знали друг друга. Особенно те, кто учился вместе на историко-филологическом факультете университета. Мы полагаем, что Каравелов и Худяков общались на почве общих интересов и взглядов. Последующие народные книжки Худякова еще больше должны были его сблизить с Прыжовым и Каравеловым.

В пользу этого обстоятельства говорит и то, что К. Геров, друг Л. Каравелова, познакомился с Худяковым в первые же дни пребывания последнего в Московском университете. Так, уже в упомянутом письме к В. И. Григоровичу Худяков писал: „Вашу речь брал у меня прочитать студент 3 курса нашего факультета болгарин, турецкий поданный, Констан. Геров, он восхищен ею и просит Вас через меня позволить ему перевести ее (собственно речь, без приложений) и поместить болгарский перевод в „Цариградском вестнике," в фельетоне или в „Болгарских книжицах", журнале, выходящем в Константинополе"[2].

Знакомство и связи с болгарскими студентами вызвали у Худякова интерес к болгарскому фольклору. В „Материалах для изучения народной словесности" он публикует болгарскую сказку „Воденичар", переданную ему В. И. Григоровичем. Тут же он выражает сожаление о том, что в России мало печатается записей народного творчества славян и поэтому русские плохо его знают. Он упоминает три легенды в первой книге „Па-

[1] И. А. Худяков, Записки Каракозовца, с. 177.
[2] ВГБИЛ, Рукописный отдел, фонд Григоровича, п. 5, ед. хр. 18.

мятников народного быта болгар" и говорит, что Каравелов „обещает впрочем скоро издать целый сборник болгарских сказок..."[1]

Имени Худякова нет ни в статьях, ни в переписке Каравелова. Но его книги, изданные анонимно, находились в библиотеке болгарского деятеля. Тут мы встречаем четыре книжки: „Древняя Русь", „Рассказы о старинных людях" — выпуск первый (древние индийцы и египтяне), второй (финикийцы, ассирийцы и персы) и четвертый (римляне).[2] Несомненно были у Каравелова и другие книжки „Рассказов о старинных людях", поскольку в 1873—1874 гг. он перевел и выпустил в свет все пять выпусков этого сочинения русского революционера.

Каравелов пользовался в своей популярной брошюре „За воздухът и за неговото влияние на животните и на растенията" помимо одноименной русской брошюры и „Самоучителем" Худякова, — последний также был в его библиотеке. Кстати сказать, Каравелов из отчета о судебном процессе ишутинцев, который печатался в 1866 году во всех газетах, превосходно знал и автора „Самоучителя", и то, что эта книга была запрещена и изъята из продажи. И тем не менее в 1872 году он обращается к ней и берет из нее не только факты, но и материалистическую концепцию автора. Так, он заявляет: „... в природата нищо се не уничтожава и не тряба да се уничтожава, защото сичко е необходимо"...[3] „сичко се изменява"[4]. На страницах 42—44 своей брошюры Каравелов дословно переводит 41—42 страницы „Самоучителя".

То, что болгарский деятель избрал для просвещения родного народа книги И. А. Худякова является свидетельством его единомыслия с автором „Рассказов". Исторические рассказы показывают их автора как ярого противника угнетательской власти царей, императоров, жрецов и попов и как приверженца народовластия; как разоблачителя невежества, религии, суеверия и как борца за просвещение народа. Все эти идеи для Каравелова были своими, он их принимал и разделял. Многие мысли автора „Рассказов" мы встретим потом в статьях Л. Каравелова „За доисторическите времена" и „За воспитанието въобще"[5]. И, конечно, не прав тов. Дочо Леков, который говорит, что в переводах „Рассказов" Каравелов „на места само е подсилвал известни социални детайли"[6]. „Рассказы" в таком усилении не нуждались и переводчик этого не делал.

Кстати сказать, Дочо Леков, впервые обратившийся к рассмотрению „Рассказов" в своей статье „Любен Каравелов и западното просветителство", поспешил заявить: „Независимо че във всички библиографски трудове върху възрожденската ни книжнина „Разкази за старовременните хора" са отбелязани като руски преводи, внимателното им проучване ни заставя да подхвърлим на съмнение това посочване и да ги възприемем по-точно като компилативни произведения, даващи значителен материал на литературния историк при проучване мирогледа на Каравелов"[7].

---

[1] И. А. Худяков. Материалы для изучения народной словесности. СПБ, 1863, с. 17.

[2] См.: Държавна библиотека „Кирил и Методий". Известия за 1957—1958 г. София, 1959. Библиотеката на Любен Каравелов (списък) № 337, 405, 415, 460.

[3] Личо Стойчев. Цит. соч., 1872 г., с. 31.

[4] Там же, с. 32.

[5] Знание, 1875.

[6] Дочо Леков. Из съветските книгохранилища и архивни фондове. — Литературна мисъл, № 6, 1962, с. 135.

[7] Известия на Института Ботев — Левски, кн. трета, 1959, с. 66.

Спустя несколько лет Д. Леков уже ограничил авторство Каравелова только пятым выпуском „Рассказов“ (евреи и китайцы).[1] Это утверждение столь же необоснованно, сколь и предыдущее. Сам Худяков указывал на принадлежность ему всех выпусков „Рассказов“[2]. Этот факт отмечен его биографами и в библиографических справочниках.

Стараясь через цензурные рогатки провести свои заветные мысли, Худяков избрал предметом изложения жизнь древних народов, как будто весьма далекую от острых вопросов современности. На самом же деле он так вел свой рассказ, что его читатель не мог не задумываться над своим собственным положением, не мог не делать выводов, подводивших его к участию в социальной борьбе. Иногда, когда позволяли цензурные условия, Худяков затрагивал и открыто насущные проблемы действительности.

Каравелова, несомненно, в книжках Худякова привлекала и сама форма изложения, пригодная не только для проведения своих взглядов через царскую цензуру в России, но и для распространения этих книг в пределах Турецкой империи.

Говоря об Индии, Худяков отмечает пагубность религиозных суеверий, насаждаемых браминами. „Браминте, — переводит Каравелов, — са говориле на народът: „Телото е темница на душата и щастието се намира само на небето“[3]. И это вело к тому, продолжает автор, что индийцы были равнодушны к земной жизни. Всем строем изложения просветитель осуждает это равнодушие и показывает корыстную заинтересованность браминов в таком состоянии народа.

Неограниченная тирания индийских правителей опиралась на поддержку браминов. „Ако да не би биле браминте, то царьовете не би могли да тъпчат така тирански „богобоязливият“ народ. Браминте са говориле на народът, че господарството му е така основано от бога, следователно народът е длъжен да бъде ням, търпелив, послушен и покорен“[4].

Огромные расходы царей, пишет Худяков, привели народ к страшной бедности.

Такую же картину власти жрецов и фараонов изображает писатель в Египте. И здесь „на простият народ е било малко по-добре, отколкото на воловете и на конете“[5]. А чем ты, читатель, живешь лучше? — как бы вопрошал автор.

Занимательно и злободневно написан рассказ об Античной Греции. Сказав о Спарте и Афинах, автор осуждает их стремление жить за счет рабов, „от потът на покорените народи“. Он ссылается на Аристотеля, который требовал от государства обеспечить своим гражданам справедливость и счастье, и заявляет, что ныне человечество хочет осуществить это требование древнего философа.

Худяков критикует Ликурга за то, что его реформы были только в пользу свободных. Пользуясь удобным поводом, русский социалист провозглашает свой идеал — общинное землевладение с ежегодным переделом.

---

[1] См.: Литературна мисъл, № 6, 1962, с. 135.
[2] И. Худяков. Отец Макарий в пьяном и трезвом виде. Женева, 1901.
[3] Разкази за старовременните хора. Вып. 1. Букурещ, 1873, с. 38.
[4] Там же, вып. 1, с. 32.
[5] Там же, вып. 1, с. 67.

В рассказе о Спарте автор делает многозначительный вывод: „Тряба да кажеме и това, че аристократизмът е такава една рана, чрез която са паднале почти сичките бивши и несъществуващи днес държави".[1]

С сочувствием говорит Худяков о демократии в Афинах; о простоте нравов, одежды, пищи при народном правлении. Ярко и отчетливо выступают политические представления автора в его характеристике греческой колонии Массилии (нынешний Марсель). „Этот город отличался, — писал он, — превосходным государственным устройством. В нем не было царей, а было народное правительство... Законы же были написаны и выставлены публично: граждане знали свои права и не позволяли выборным властям поступать произвольно".

С уважением отзывается автор „Рассказов" о древней философии, которая проповедывала атеизм и за это ее представители даже в свободных Афинах подвергались жестоким преследованиям.

В отличии от казенной науки, восхвалявшей в учебниках „Золотой век" Августа, Худяков с гневным пафосом называл его „подлым веком". Он отмечал, что покровительство императоров гибельно сказалось на литературе и науке, „поетите и учените захванале да проповедат, че поезията е само за поезията и че науката е само за науката, а не за ползата на народът".[2]

Русский революционер, осуждая императорский Рим, восхваляет времена республики, когда „римският народ се е намирал в най-цветущето свое положение"[3].

Пользу античной истории автор „Рассказов" видел в том, что новые народы заимствовали из нее любовь к первой свободной мысли, так нужной в борьбе против средневековых предрассудков.

В своих исторических сочинениях Худяков использует данные современной науки. В частности, он пользовался трудами Дрепера и Бокля, но было бы ошибочным отождествлять его взгляды с концепциями американского и английского социологов. Возьмем один пример. Дрепер представлял бытие каждого народа как возрастные стадии развития отдельного человека: детство, молодость, зрелость и старость. Говоря о Китае, Худяков приводит мнение Дрепера, что неподвижность, застой в развитии Китая обусловлены его старостью. Для Худякова данное состояние Китая не является естественным, нормальным и окончательным, как для Дрепера. Он пишет: „Но ще ли и Китайската империя да остане в днешното свое неподвижно състояние? Ние не вярваме... Китай ще да се възроди така също, както и сяка друга народност, която е стояла през своят живот на едно място..." С радостью говорит Худяков о социальной борьбе, происходящей в Китае, как об условии его дальнейшего развития. „Между народът и управителите се е захванала вече оная борба, която ще да изведе китайците из тяхното неподвижно състояние".[4]

Такая характеристика Китая у Худякова связана с его историческим оптимизмом, с верой в прогресс, в победное движение человечества. Тут же он выразил поистине замечательную мысль: „Действителната цель на сяко господарство и на човечеството вообще е да върви напред, да се

[1] Там же, вып. 3, с. 31.
[2] Там же, вып. 1, с. 69.
[3] Там же, с. 21.
[4] Разкази..., вып. 5, с. 70—71.

не запира нито една секунда на едно място и да дава на умът широко поле".

Перевод „Рассказов" Каравеловым выполнен достаточно точно и адекватен авторскому тексту. В тех случаях, когда переводчик не был согласен с автором, а это касалось единичных поводов, он отмечает это в примечании. Особый интерес представляет его предисловие ко всему изданию, в котором Каравелов ставит ряд вопросов.

Выступая с позиций просветительского идеализма, болгарский публицист подчеркивает определяющее значение просвещения в развитии общества и с большим пафосом восхваляет человеческий ум. Перечислив достижения человечества, он пишет: „Ако искате да знаете повече, то аз ще да ви кажа и това, че хората щат да достижат с умът си и до това, щото щат да узнават и кога какво време ще да бъде, и кога ще да вали дъжд, и кога ще да бъде хлапаво време"[1]. Каравелов считает, что с развитием ума людей исчезнут войны и тогда человечество заживет счастливо.[2]

Касаясь религиозных воззрений у различных народов на ранней стадии, болгарский социолог подчеркивает их связь с бытовыми формами жизни этих племен. Существование гренландцев зависит от рыбного промысла, поэтому, указывает Каравелов, „гренландците говорят, че техните богове живеят на морското дъно и ядат най-добра риба"[3]. Иное у жителей Камчатки, где имеется много горячих источников. „Камчадалите мислят, че в нея (водата — Л. Е.) си варят риба боговете им".[4]

Есть места, где из-под земли выходит газ, который всегда горит. „Тамошните хора, — замечает автор предисловия, — се покланят на тие огньове като на бога"[5].

Рассказывая о древних индийцах и египтянах, Каравелов пишет, что они были богаты, но „тие хора са имале много суеверия", поэтому они не могли достигнуть счастья, не могли добиться справедливых законов.

Приступая к переводу книжек Худякова, Каравелов обещал сам написать сочинение по средней и новой истории. Видимо, известная ему работа Худякова вызывала желание болгарского ученого заняться аналогичным трудом.

Примечания переводчика характерны стремлением связать рассказ о давнем с современностью. Так к изложению о будийских общинах Каравелов в сноске указывает: „Нашите монастири и техните устави са буквално подражание на будайските"[6].

Так атеист и антиклерикал заявляет свое отношение к одному из важнейших установлений христианства.

Рассказ об Индии заключается замечанием переводчика, в котором недвусмысленно выражены его симпатии к угнетенному народу: „Днес Индия, — пишет Каравелов, — се намира под ингелизкото владичество, 120 000 000 индийци се управляват от 10 000 ингелизе"[7].

В примечании к повествованию о египтянах переводчик, назвав ряд важнейших сочинений по египетской мифологии, указал, что Египет входит в состав Турции и его население около 2,5 миллиона человек.

---

[1] Разкази..., вып. 1, с. VII.
[2] Там же, с. VIII.
[3] Разкази..., вып. 1, с. IX.
[4] Там же, с. X.
[5] Там же.
[6] Там же, вып. 1, с. 27.
[7] Разкази..., вып. 3, с. 42.

Очень остры примечания переводчика к авторскому тексту о греках. Каравелов справедливо оспаривает названную автором цифру 20 миллионов греков в античное время. И тут же он вступает в полемику с современными греческими публицистами. „Из сичко се види, че старовременните гърци са приличале твърде много на днешните свои братя еллиноцънцари, които ни разказват, че сичкият Балкански полуостров е населен само с гърци, че Южна Русия е съставена от гръцки колонисти и че числото на гърците е по-голямо от 20 000 000..."[1]

Каравелов едко осмеивает претензии современных греков называть русскую Одессу или сербский Земун греческими колониями, поскольку там живет известное число выходцев из Греции.

Переводчик выражает свое несогласие с автором о том, что греческое единство поддерживалось языком, нравами и религией. И понятно, почему болгарский патриот допускает здесь ошибку — он боролся против утверждения панэллинистической пропаганды греков, которые „и до днес още имат обичай да наричат сичките православни християне гърци"[2].

В заключительном примечании к истории древних греков, порекомендовав читателям ряд трудов об Античной Греции, переводчик вновь обращается к недавним спорам с греками и заявляет: „Ако старовременните еллини са имале отчасти право да наричат другите народи и народности „варвари", то съвременните европейци имат по-голямо право да нарекат днешните гърци „крайни диваци".[3] Тут же Каравелов утверждает, что греков ныне не более двух миллионов.

В некоторых примечаниях переводчик вводил дополнительные сведения по предмету изложения. Так он указывает, что индийская литература является древнейшей, а язык ее санскрит. Самые крупные произведения — „Рамаяна" и „Махабхарата". Обширная историко-географическая справка приведена о финикийцах. Об Ассирии указывается, что она находилась там, где сейчас Курдистан. Подобного рода замечания имеются и в других выпусках.

Каждая книжка снабжена переводчиком разноязычной библиографией, тем самым она адресовывалась им более подготовленному читателю.

При всей несомненной идейной близости Худякова и Каравелова было бы ошибкой при рассмотрении философских или исторических взглядов последнего объяснять их, ссылаясь на сочинения русского революционера. Поэтому и нельзя согласиться со многими положениями названной нами статьи тов. Лекова, в которой часто приводятся извлечения от „Разкази за старовременните хора" как доказательство наличия тех или иных идей у болгарского писателя. Конечно, тут сыграло роль и заблуждение об истинном авторе „Рассказов".

Когда Каравелов переводил „Рассказы", они служили могучим оружием революционной пропаганды в руках народников 70-х годов. Нелегко было и достать эти книги, ставшие редкостью. Одиозным для либералов стало и имя их автора после каракозовского процесса. То, что, зная все эти обстоятельства, Каравелов избрал „Рассказы" для перевода, показывает его политические симпатии к той России, которую представляли Герцен и Чернышевский, Прыжов и Худяков.

---

[1] Там же, с. 5.
[2] Там же, с. 5.
[3] Там же, с. 96.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ · ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XX, 1969

„БЕСЪДА" КОЗМЫ ПРЕСВИТЕРА КАК ПРОИЗВЕДЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ОРАТОРСКОЙ ПРОЗЫ

Ю. К. Бегунов

В истории болгарской литературы X века появление „Бесѣды на новокѡвкѡвшѡю сѧ ересь Богѡмилоу" Козмы Пресвитера было знаменательным событием. Помимо чисто практических задач — обличения богомилов и убеждения правоверных в необходимости исправления недостатков в жизни монахов и священников Болгарии — произведение Козмы имело и художественные задачи. Автор капитального труда о жизни и творчестве Козмы Пресвитера М. Г. Попруженко, Г. Керемидчев, А. Вайян и многие другие исследователи отмечали высокие художественные достоинства произведения, соединявшего в себе обличение и поучение; писали они и об отдельных приемах, к которым прибегал Козма, не пытаясь, впрочем, систематизировать эти приемы, объяснить их место в идейно-стилистической системе произведения, а также определить жанр всего произведения в целом.[1]

„Когато се оценява значението на Козма, — пишет В. Велчев, — трябва да се добави, че той е родоначалник на нов жанр в българската литература — сатиричната беседа, публицистичния трактат, който включва елементи на полемика и поучение, съчетани с елементи на повествователния жанр, всички обаче осмислени върху нова основа, със своя структура, характер и стил."[2] В свете последнего высказывания не совсем ясно, что же представляет из себя „Бесѣда" в жанровом отношении: „сатирична беседа" или „публицистичен трактат" или же то и другое вместе? Каковы признаки того и другого жанра и какое отражение они нашли в произведении Козмы Пресвитера?

П. Динеков рассматривает „Беседу" как „напълно обособена публицистична творба", „забележителен образец на актуално и живо написана

[1] М. Г. Попруженко, Козма Пресвитер — болгарский писатель X века. София, 1936. — Български старини, кн. XII, с. CCVI—CCXIV. (далее—Попруженко), Г. Керемидчев, Сатирично-изобличителният стил на Презвитер Козма. — Българска мисъл, год. XI, 1936, кн, 2, с. 118—125. Le traité contre les bogomiles de Cosmas Le Prêtre. Traduction et étude par Henri-Charles Puech et André Vaillant, Paris, 1945. (Travaux publiés par l'Institut des études slaves, t. XXI), p. 13—19, 37—41. Весьма характерно в этом отношении высказывание М. Г. Попруженко: „Приведенные выше примеры оборотов и выражений дают нам право говорить о высоких качествах изложения Козмы Пресвитера; речь его при неизменной точности и ясности всегда была образна и картинна. Все это способствовало тому пафосу, той силе слова, благодаря которым его обличения и поучения на тех, к кому были обращены, должны были производить глубокое впечатление не только своим содержанием, но и блестящим изложением". (Попруженко, с. CCXIV).

[2] В. Велчев, Козма Презвитер. В кн.: История на българската литература. Т. I. Старобългарска литература. София, 1962, с. 241.

публицистика... преди всичко с актуалността си, с постройката си, с яркия си стил".[1] „В нея, — пишет П. Н. Динеков, — публицистичният жанр намира нови форми за израз и се обогатява. Като публицистична творба тя отговаря на нуждите на епохата, като литературна форма най-лесно може да отрази идейните борби и стълкновения"[2].

Заметим, что определение жанра „Бесѣды" Козмы Пресвитера как „публицистического произведения" объясняет только тесную связь содержания этого произведения с актуальными проблемами жизни болгарского общества и ровным счетом ничего не объясняет в отношении его литературной формы, композиции, стилистических приемов.

Все дело в том, что в современном литературоведении понятие „публицистика" трактуется весьма широко и искусственно объединяет подчас произведения различных жанров, разных стилей и направлений.[3] Тесная связь содержания произведения с острыми и насущными социально-политическими проблемами свойственна не одной так называемой „публицистике", но и агиографии, повествовательной литературе, ораторской прозе, летописанию и т. д. В таком случае, определение жанра „Бесѣды" как „публицистического" представляется нам недостаточным, т. е. нуждающимся в конкретизации, в уточнении в связи с подлинной поэтикой средневековья, выработанной всем многовековым процессом развития античной, греко-византийской и славянской литератур.

Прежде всего необходимо было бы, на наш взгляд, попытаться исследовать связи „Бесѣды" Козмы со старыми, традиционными жанрами византийско-славянской литературы и попытаться определить, в чем состоит жанровое своеобразие этого произведения.

Мастерство и опыт Козмы Пресвитера как писателя, за спиной которого стояло более, чем вековое развитие болгарской литературы и многовековое развитие греческой ораторской прозы, предопределили не только успех его произведения в Болгарии, но и исключительный успех „Бесѣды" в других славянских странах (особенно в России). Широкая начитанность и образованность Козмы были как раз той основой, которая позволила ему создать свое произведение. Священное писание и творения классиков христианской ораторской прозы были для Козмы неисчерпаемым источником вдохновения. Из них он брал только то, что казалось ему необходимым. Взятое у других — чаще это не дословные заимствования, а свободные пересказы (ср. из Псевдо-Иоанна Златоуста, только 3 точных цитаты из 15)[4] — Козма всегда перерабатывал, подчиняя своему собственному замыслу.

Козма Пресвитер не раз на страницах своего произведения говорит о том, что он „не своꙗ нзносѧще слова", но слова Христа, апостолов, особенно апостола Павла (свыше 70 цитат из 119), Иоанна Златоуста или „сватыхъ ѿць", а в конце в духе традиционной средневековой скромности просит „всякого человѣка, почитающего книгы сїѧ" „не зазрн никто

[1] П. Динеков. Особености на старобългарската публицистика през IX—XII в. В кн.: Славянска филология, т. V, София, 1963, с. 301, 302.
[2] Там же, с. 302.
[3] См. напр. И. У. Будовниц. Русская публицистика XVI в., М., 1947.
[4] Vaillant, p. 47—50, 51.

же грѣбостн моен н безѣмью моему", уверяет, что вся братья и отцы знают его как грубого и некнижного и что он обязан даром учения „духу божьему", который, если захочет, сможет заставить заговорить даже Валаамова осла и Содомского пса.

Все это не что иное, как типичное для средневекового писателя проявление заботы о „чистоте жанра"; с одной стороны, это стремление поставить свое произведение в преемственную связь с общепризнанными образцами для того, чтобы придать ему необходимый авторитет; с другой стороны, это попытка достичь большей убедительности основных идей своего произведения. „Тѣм же, аще се бы фнлософъ нлн кын хытрець вѣщалъ, — оправдывается Козма, — то нѣкто бы ненстова сѧ рекалъ: „Нѣсть ѡ бога сученїе се, но ѡ ума хытреца". Нн пакы блазни сѧ ѡ мнѣ някто же, мнѧ мѧ что велнко неправнша н въстопрїнмша сїн даръ ученїа. Но да славнмъ всн всегда сватаго доуха, въ тронцн клањемаго, нже своихъ рабъ не презрнть, но всегда вса здѣ кажеть, дыхаа в нних же хощеть..."[1]

Здесь Козма Пресвитер как бы отталкивается от красноречия философов и хитрецов, как от красноречия языческого, фарисейского, основанного на светской науке, и провозглашает свою верность безыскусственному вещанию истины одним „святым духом". Тем самым он подтверждает свою верность ортодоксальным принципам христианской гомилетики, согласно которым успех проповеди (дидаскалии) зависит, главным образом, от внутренней убежденности проповедника, его вдохновения, и уже потом — от его премудрости.

Точно также поступает епископ Константин Преславский. В „прологе" к „Учительному евангелию" он говорит примерно то же, что и Козма в заключении к „Бесѣде": „Сего ради н аз, оумаленын Константнн, оубѣженъ бывъ на се твонмн прошенїн, брате Наоуме, н сїмн повелѣнїмн реч(е)нымн преже ко твоемоу съмнренїю прекланнихъ сѧ. Н вса жѣбратїа моа, отцн н сынове, хотащїн пиучатн сѧ, не зазрнте мн о семъ дрѣзающоу, нѡ прнтещѣте наслађнте сѧ, готова слоуха ваша нмоуще, зане не мое се, но того давїшаго н многъ плѡд, н негласнымъ глаголатн. Н се навѣ есть ѡ сего: ѡбрѣтаю бо н ѡселъ Валаамль нногда проглаголавшь человѣческымь гласомь, н камень сѫхъ водоу нсточающь жажоущнн людемь, възвѣлнчнша бо сѧ дѣла господна въ вѣсѣх..."[2] Константин так же отталкивается от светского красноречия; епископ замечает о себе, что „не нашею бо хнтростню пѣложено се бысть, нь молитвамн вашнмн... Сами бо вы н свѣдетельствоуете, яко не в хнтростї нынѣашнеѥ премоудрости, нн свезаннѣмь вѣтнискомь, нн платонїскыїмн словесы сложнхомь словесенї, нь вышьнин прѣмоудрости помольсе се..."[3]

[1] ГПБ, Собрание Соловецкого монастыря, № 856, л. 67 об. (Здесь и далее текст „Бесѣды" Козмы Пресвитера цитируется по Соловецкому списку 1491—1492 г., принятого за основной в подготовленном нами к печати критическом издании „Бесѣды").

[2] ГПБ, Собрание Соловецкого монастыря, № 373/157, XVI в., лл. 12об.—13.

[3] ГПБ, Собрание А. Ф. Гильфердинга, № 32, 1286 г., лл. 124об.—125.

В соответствии с существующей традицией, Козма построил свое произведение в форме живой беседы со слушателями. Козма говорит то от своего имени[1], то от лица христолюбивых христиан.[2] Он обращается то к христолюбцам,[3] то к еретикам,[4] то к монастырской братии,[5] то к богатым,[6] то к епископам и попам,[7] то к богу,[8] то к читателю.[9]

Слова „рече", „глаголю", „послушай", „послушайте", „видите ли", „слышите ли" очень часто встречаются на страницах произведения и вместе с диалогами создают впечатление свободного общения проповедника с широкой аудиторией.

Козма приводит различные высказывания еретиков или сомневающихся и тут же их опровергает, частью с помощью цитат из Священного писания и отцов церкви и основанных на них рассуждениях, частью с помощью доказательств, идущих „от здравого смысла" и внутренней убежденности.

---

[1] „Мы же на предлежащее възвратны са". „Мы же к ним ѿвѣщаем". „Мы же им ѿвѣщаны сице". „Азъ же и еще не встанѫ са, желчаа безбожныа еретикы". „Быхь же оубо и ѿ них книгъ оуказалъ". „Се оуже третїе оуказалъ вамъ". „Мы же их въпрашаим, глаголюще: „Повѣдите мы слѣпїи. „Азъ же емѹ ѿтвѣщаю, глагола". „О сватѣмь же крещенїи нѣсмь долъжен писати вам". „Ѥи, молю вы и азъ грѣшнїи".

[2] „Мы — христолюбивїи христїанн".

[3] „Ѡ христолюбцы". „Ѡ христолюбивын полъче, никто же вас да не бѹдн дрѹгъ им". „Да се оуже оуказахомъ вам, христолюбцы". „Тѣмъ же ѡ христолюбец". „Но и ѡ том поманемь христолюбцемъ."

[4] „Рцн ми, безбожныи еретиче", „Вам же, еретицы, кто оуказа". „Ѡ се еретицы ясно оуказалъ есть вамь". „Вы, неретицы, блазнаще са весѣдѣете". „Ако же то вы, неретицы, блазнаще се". „Кто бо вы оуказа, повѣдите ны". „Аще вы, еретицы, не вѣрѹете". „Кто же вы егда, сѣдашен тѣждему рабу". „Не слышите ли, неретицы, ѡ том к Тимофею пишѹща Павла". „Видиш ли, еретиче". „Ты всѣп сердцемъ". „Ты же кто есн, сѣдан ему". „Видите ли, еретицы". „То чьсо вы, еретицы, чаете донтн". „Послушате, еретицы". „Видишн ли, еретиче". „Видестн ли, еретицы".

[5] „Не мнозн же оучителн бываите, братне". „Мы же братїе". „Видите ли, братье". „Но то да весн, брате". „Тѣм же и ты, брате". „Тѣмъ же, братїе". „Мы же им ѿвѣщаемь: ей, брате"; „Поманите оубо, братїе". „Видите ли, братїе". „Селнко оубо пріемлюще, братїе". „Понѣдим са и мы, братїе". „Вѣсте, братїа и ѿцн".

[6] „Видите ли, богатїи". „Ты бо богать есн".

[7] „Ѡ пастѣсн словесных вѣщь божїнх; „Послѣшанте, пастѣсн". „Ѡ епнскопн". „Тако и вы творите, епнскопн". „Молю же вы ѡ господн и ѡ семь, сватїн ѡтцн и пастѣсн".

[8] „Но, ѡ трѣпѣливын боже".

[9] „Тѣмь же, человѣче, аще и в монастырь идешн". „Ты же, человѣче, аще хощешн чернечьствовати". „Нн, человѣче, не крын словесъ божїнх". „Молю вы всякого человѣка, почитающаго книгы сїа".

Так, беседуя со своими слушателями, проповедник уличает, увещевает, убеждает, поучает и советует. Все это по форме напоминает беседы раннехристианских пастырей на литургии, следовавшие непосредственно за прочтением Священного писания и содержащие в себе обязательное истолкование прочитанных мест Ветхого и Нового завета, когда в церкви присутствовали не только крещенные, но и оглашенные. Однако, „Бесѣда" Козмы Пресвитера все же представляет собою гораздо более конструктивное произведение, рассчитанное на иную аудиторию, на иной литературный вкус и на иное воздействие.

Рассмотрим, как относится „Бесѣда" Козмы Пресвитера к произведениям раннехристианской ораторской прозы.

Первоначально считалось, что в проповеди не следует пускаться в опровержения еретических и языческих философов, что в ней должно быть только истолкование Священного писания, т. е. экзегезис. Таковы, например, беседы Оригена и Григория Чудотворца (III в.).[1] С IV в. — золотого века христианского ораторского искусства — утверждается синтетическая гомилия, в которой экзегезис следовал не за порядком прочитанных отрывков Священного писания, а зависел от одной или нескольких заданных тем проповеди. Василий Великий, Иоанн Златоуст, Григорий Назианзин, Григорий Богослов в своих беседах умели синтезировать свои мысли на почве нравоучительного элемента Священного писания и на основе высокой риторской образованности. Их проповеди носили ораторско-практический характер: ораторский, потому что они усваивали приемы античного ораторского искусства, применительно к задачам христианского собеседования, и практический, потому что их проповеди по своему содержанию относились к самой повседневной жизни народа или отдельного человека.

Наибольшей популярностью в греко-римском мире, а также у славян пользовались проповеди Иоанна Златоуста (344—407), выходца из Антиохии, константинопольского патриарха с 397 по 403 г., чье слово имело необычайную силу. Ему приписывают более 4800 сочинений, из них до наших дней сохранилось лишь 830.[2] Многие из них известны были славянам с древнейших времен. В переводе на древнеболгарский язык сочинения Иоанна Златоуста появились уже во второй половине IX в. Встречаются они и в глаголическом Клоцовом сборнике и в кириллическом Супрасльском XI в. „Бесѣды на евангелия от Матфѣя и Іѡанна" были переведены епископом преславским Константином и легли в основу составленного им в 894 г. „Учительного евангелия". Сборники „слов" Иоанна

---

[1] Н. Барсов. История первобытной христианской проповеди (до IV века). Спб., 1885. По истории византийской гомилетики см.: W. von Christ, W. Schmid, O. Stählin. Geschichte der griechischen Literatur. 2 Teil. Die nachklassische Periode der griechischen Literatur. 6 Auflage, München, 1924, S. 985—1034. K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur. 2 Auflage. München, 1897, S. 450—498. H. G. Beck. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, S. 398—402, 454—459, 500—506, 542—557, 629—638, 689—691, 774—779.

[2] А. Лопухин. Жизнь и труды святого Иоанна Златоуста, архиепископа константинопольского. — В кн.: Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста, архиепископа константинопольского, в русском переводе. Т. I, кн. I, Спб., 1895, с. XVII—CIX; П. Белодед. Иоанн Златоуст. — ПБЭ, т. VI, 1905, стлб. 909—941. A. Palmiere. San Giovanni Crysostomus nella letteratura russa. „Chrysostomika", Roma, 1908, p. 189—212. Ch. BAUR. Der heilige Johannes Chrysostomus und seine Zeit. Bd. 1—2. München, 1929—1930; J. Quasten, Patrology, vol. III. Utrecht-Antwerp-Westminster (Maryland), 1960.

Златоуста под названием „Златострûа“ — один из 136, другой из 80 „слов“ — были переведены царем Симеоном; по приказанию последнего был составлен „Съборь отъ многъ отецъ“, куда вошли и 4 „Слова“ Иоанна Златоуста.[1] Все эти переводы были известны Козме Пресвитеру и он пользовался ими как образцами, достойными подражания. Впрочем, не исключено, что Козма читал Иоанна Златоуста и по-гречески.

Иоанн Златоуст в „слове“ „О свлщенствѣ“ так же, как позднее Козма Пресвитер в „Бесѣде“, рассматривал проповедничество как одну из основных обязанностей пастыря церкви.[2] Еще М. Г. Попруженко подметил, что благодаря знакомству с сочинениями Иоанна Златоуста Козма „установил взгляд на свой долг обличителя и наставника“.[3] В доказательство М. Г. Попруженко приводит цитату из „Бесѣды“ („Хотѣх' же и оумлъчатн w сих, мнwгыа ради блюди нх, но бою сѧ волша осѣжденїа . . .“[4]) и цитату из „Слова Іоанна Златоустаго како подобаетъ къ церкви приходнти съ вѣрою“ („Многажды бо хотѣхъ умолкнутн, видя яко вотще вамъ ученне сказую, но бою сѧ осуженїа . . .“[5]).

Вся жизнь священника, по Иоанну Златоусту, это борьба за чистоту морали священства, это борьба против еретиков и язычников. Таким же пафосом проникнуто и все выступление Козмы Пресвитера.

В „слове“ „Na богоявленїе“ Иоанн Златоуст определяет круг тех предметов, которых должен касаться проповедник: „о душе, о теле, о бессмертии, о царстве небесном, о наказании, о геене, о долготерпении божием, о прощении, о покаянии, о крещении, об отпущении грехов, о тварях небесных и земных, о природе человеческой, об ангелах, о коварстве бесов, о кознях дьявола, о поведении, о догматах, о правой вере, об извращенных ересях“.[6] „Бесѣда“ Козмы Пресвитера полностью удовлетворяет этому требованию.

Иоанн Златоуст в своих сочинениях часто изображает страдальца Иова, богатого и Лазаря, апостола Павла. И в „Бесѣде“ Козмы Пресвитера присутствуют все эти персонажи. Однако, фактически ее содержание не может быть сведено только к сумме перечисленных тем и образов. В первом „слове“ „О Давиде и Сауле“ Иоанн Златоуст настаивает на том, чтобы проповедник трактовал об одном и том же предмете до тех пор, пока слушатели не усвоят его, а не предлагал слушателям сегодня — одно, а завтра — другое. „Бесѣда“ Козмы Пресвитера удовлятворяет

[1] В. Н. Малинин. Исследование Златоструя по рукописи XII века имп. Публичной библиотеки. Киев, 1878, с. 181—183; А. И. Соболевский. Иоанн Златоуст в русской письменности. — ПБЭ, т. VI, 1905, стлб. 941—947; В. С. Киселков, Проуки и очерти по старобългарска литература. София, 1956, с. 64—74, 123—127; Е. Георгиев. Разцветът на българската литература в IX—X век. София, 1962, с. 168—185, 275—298; История на българската литература. Т. I. Старобългарска литература, София, 1962, с. 114—115, 117—123, 161—163.

[2] Творения св. отца нашего Иоанна Златоуста, архиепископа константинопольского, в русском переводе. Т. I, кн. 2. Спб., 1895, с. 395—475. Ср. Н. К. Никольский, Гомилетика. Курс лекций. Литогр. изд. Спб., 1904, с. 273. J. P. Migne, P. G., t. 47, col. 623—692.

[3] Попруженко, с. CXCII—CXCIII.

[4] Там же, текст.

[5] А. И. Пономарев. Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. Спб., 1897, вып. III, с. 51.

[6] Творения св. отца нашего Иоанна Златоуста, архиепископа константинопольского, в русском переводе, Т. II, кн. I. Спб., 1899. с. 406. Ср. J. P. Migne, P. G., t. 49, col. 365.

и этому требованию: произведение болгарского проповедника проникнуто единством цели: „оуста ... заградити м'ѣрзъкымъ ересникwмъ", обличить их.

В соответствии с учением Иоанна Златоуста о том, что главная сила проповеди заключается в искусстве применения толкования Священного писания к жизни, Козма Пресвитер стремится максимально приблизить свое произведение к насущным потребностям жизни. В соответствии с учением Иоанна Златоуста о том, что нравственно-назидательное содержание проповеди важнее ее формы, Козма Пресвитер стремился поставить свое произведение на службу „исправления нравов" современного ему болгарского общества, однако он не пренебрегал и формой. Христианская проповедь прошла большой путь от Иоанна Златоуста до Петра Сицилийского и патриарха Фотия, и в произведениях последних заметно значительное соподчинение экзегезиса задачам полемики. „Бесѣда" Козмы Пресвитера относилась как раз к такому роду ораторско-практических произведений, в которых экзегезис был подчинен задачам полемики, а практическое назначение произведения превалировало над абстрактно-нравоучительным. Не толкование Священного писания, а опровержение богомильской ереси выступает на первый план. Не беспокойство о душе одного человека, а тревога за судьбы болгарской церкви, общества, государства звучит в каждой фразе писателя.

Проповедь Козмы Пресвитера не только близко стоит к потребностям времени, но и предлагает правила христианской морали не умозрительно, а применительно к частным случаям жизни болгарского общества: странствующим из-за нежелания трудиться монахам, священникам, грабящим людей, погрязшим в пьянстве и разврате, епископам, отказывающимся учить людей, инокам, покупающим и продающим нивы и села, мирянам, оставляющим жену и детей на произвол судьбы и уходящим в монастыри, либо симпатизирующим богомилам, наконец, государственным властям, обременяющим христианина такой „властельской" работой, что у него не останется времени заботиться о спасении души.

Проповедь Козмы Пресвитера прилагает этические нормы, вытекающие из Священного писания, к условиям общественной жизни Болгарии X в.: „ꙗко рабн божїн, всѧ чтѣте, братню любите, бога бонте сѧ, царѧ чтѣте, рабн повиноующе сѧ w всемь с боязнью господемь не точью добрымъ и смотрѧнивымъ, но и злымъ"[1].

Так, темы учительной проповеди переходят из области экзегетики в область полемики и публицистики.

„Бесѣда" Козмы Пресвитера имеет и еще одну особенность. Она продолжает линию учительного красноречия. Начиная с V в., в византийской литературе преобладает похвально-торжественное красноречие, все увеличивавшееся по мере увеличения в церкви праздничных торжеств.

Панегирические проповеди, основанные на риторизме, больше воздействовали на чувства, чем на разум и волю, более услаждали слух, чем исправляли нравы. К торжественному краснсречию относятся и первые произведения ораторской прозы IX века у болгар: похвальные „Слова", написанные Кириллом Философом, Иоанном Экзархом, Климентом Охрид-

[1] ГПБ, Собрание Соловецкого монастыря, № 856, л. 34 об.

ским нередко в виде молитв и благодарственных песнопений. Эти „Слова" украшены всеми цветами греко-славянской тропологии. Так например, „слово" „На успение" Климента Охридского построено в искусственно-риторической манере и напоминает акафист на успение богородицы. Греческое влияние сказалось здесь и в использовании источников апокрифического характера: протоевангелия Иакова, „Слов" Евсевия Александрийского, которые дают место поэтическому элементу.

Если интересы христианского просвещения новообращенного народа требовали бесхитростного научения, то идеалы тогдашней византийско-болгарской образованности направлялись к риторическим приемам и искусственности.

Древнеболгарский писатель, однако, проявляет творческий подход к византийским образцам, создавая нередко более высокие в художественном отношении произведения, чем, скажем, византийский писатель V века Прокл Константинопольский.[1] Если заслуга Климента Охридского и Иоанна Экзарха, как создателей древнеболгарской панегирической проповеди,[2] бесспорна, то роль Константина Преславского и Козмы Пресвитера в создании древнеболгарской ораторской прозы иного типа еще нуждается в более подробном освещении.

В век царя Симеона, наряду с панегирической проповедью, существовала и другая, учительная проповедь, написанная простым, ясным, общедоступным языком, без излишней фигуральности. Так например, „Учительное евангелие" Константина Преславского, содержащее 51 беседу на воскресные дни и не богатое разнообразным содержанием, проникнуто теплотою чувства, любовью к народу, заботой о его нуждах. То же самое следует сказать и о „Бесѣде" Козмы Пресвитера. Преславские писатели епископ Константин и Козма Пресвитер проявили интерес к изъяснительной форме проповеди (гомилии) в ее ораторско-практическом виде. В этой связи становится понятным нарочитое противоположение Константином и Козмой своего творчества, как якобы безыскусственного и подражательного, ученой риторике.

И Константин, и Козма частью основывались на Иоанне Златоусте, частью ему подражали. Сходство между „Бесѣдой" и произведениями ораторской прозы IV в., особенно Иоанна Златоуста, наблюдается и в области способов построения произведения — композиции, и внешних изобразительных приемов — стиля.

Современное представление о композиции „Бесѣды" основано на существовании 13 подзаголовков в русских списках „Бесѣды". А. Ф. Гильфердинг, М. С. Дринов, М. Мурко и др. предполагали, что Козма написал 13 отдельных проповедей, объединенных позднее в одно произведение.[3] Д. Чижевский также соглашается с тем, что „Бесѣда" Козмы Пресвитера является собранием отдельных поучений.[4]

[1] См. Д. Иванова-Мирчева. Книжовни влияния върху Климент Охридски. (Прокъл Константинополски). — Български език, год. 16, 1966, кн. 5, с. 457—471.

[2] Д. Иванова-Мирчева. Климент Охридски и Йоан Екзарх като създатели на слова. — В кн.: Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му. София, 1966, с. 53—77.

[3] А. Ф. Гильфердинг. Собрание сочинений. Т. I. Спб., 1868, с. 228. М. С. Дринов. Събрани съчинения. Т. II. София, 1911, с. 50. М. Мurко. Geschichte des älteren südslavischen Literaturen. Leipzig, 1908, S. 71.

[4] Д. Чижевский. К вопросу о литургии св. Петра. — Slovo, br. 2. Zagreb, 1953, с. 38.

В. Н. Златарский убедительно доказал, что Козма Пресвитер написал одно произведение, которое сам автор называет „книгой“,[1] под одним заглавием: „Недостойного Козмы Презвитера беседа на новоявившюю са ересь Богомилову“.[2]

Однако в своей работе 1936 г. М. Г. Попруженко выдвинул предположение о том, что Козма Пресвитер написал не одно, но два произведения: первое — „Прѣнїе“ или „Беседа на ересь“ от начала до „слова“ 7, и второе — „Поученне“ — от „слова“ 8 до конца.[3] Это предположение было основано на истолковании двух фактов: слова „аминь“ или „аминь“ после „слова“ 7 в некоторых списках (Минейная подгруппа) и заглавия всего произведения „Слово сватаго Козмы Презвитера на еретики прѣпрѣние и поученне от божественных книгъ“. Между тем слово „аминь“ появляется лишь в гиперархетипе Минейной подгруппы списков, оно отсутствует в списках Р, Ег, восходящих вместе с протографом Минейной подгруппы к другому гиперархетипу. Заглавие „Слово сватаго Козмы Презвитера на еретики прѣпрѣние и поученне от божественыхъ книгъ“, как убедительно доказал сам М. Г. Попруженко, Козмою Пресвитером дано быть не могло и, несомненно, появилось в тексте его произведения много позже, когда имя знаменитого обличителя богомилов приобрело ореол святости (ранее второй половины XIV века).[4] Называя Козму „пресвитером“ и „святым“, переписчики, очевидно, не отождествляли его с известными святыми греческой церкви, также носившими имя Козмы: римским врачом Козмой, бессеребреником асийским Козмой, скопцом отшельником палестинским Козмой, Козмой епископом Майумским, Козмой епископом Халкидонским.[5] Изменение заглавия произведения, по-видимому, произошло когда-то между концом X и второй половиной XIV в. На славянском юге было хорошо известно, что Козма Пресвитер никогда не был канонизирован. Прозвание Козмы Пресвитера „святым“, очевидно, появилось под пером русского переписчика, возможно, в то время, когда было очень важно опереться на авторитет известных и „святых“ „отцов церкви“ для обличения одной из местных ересей.

---

[1] „Нх же рѣчи и грѣдости нельзи писати въ книгы сїа“ (М. Г. Попруженко, Козма презвитер — болгарский писатель X века. Тексты, с. 17). „Молю же вы w господи и w семь сватїи wтци и пастѣси и всякого человека почитающего книгы сїа, не зазри никто же грѣбостн моей“ (Там же, стр. 79).

[2] В. Н. Златарский, Сколько бесед написал Козма Пресвитер. В: Сборник статей по славяноведению, посвященный профессору Маринy Степановичу Дринову. Харьков, 1908, с. 37—43. Эту же точку зрения первоначально разделяли и М. Г. Попруженко (М. Г. Попруженко. Козма Пресвитер, ИРАИК, с. 126). Ю. Трифонов (Ю. Трифонов. Беседата на Козма Презвитер и нейният автор, с. 8—22), И. Гагов (I. M. Gagov, Theologia antibogomilistica, p. 34), А. Вайян (Vaillant, Le traité contre les bogomiles de Cosmas le Prêtre, Paris, 1945, p 13—19.

[3] Попруженко, с. XLIII. сл. и, особенно, с. LVIII. Ср.: Трифонов, с. 16.

[4] В старшем пергаментном списке Измарагда второй половины XIV века мы читаем: „Слово сватого Козмы о хотащихъ имти в черныа ризы“.

[5] Д. Вершинский. Месяцеслов православно-кафолической Восточной церкви. Спб., 1856, с. 200.

А. Вайян считает, что сходную с М. Г. Попруженко ошибку допустил еще раньше В. М. Истрин, разделив „Слово о законе и благодати" митрополита Илариона на две произведения: дидактическое („Слово о законе"), написанное против евреев, и ораторское („Слово о благодати"), написанное против греков.

Иларион, как и Козма, несомненно, написал одно произведение, в котором параллельно разрабатываются две темы, из которых вторая представляет собою логическое развитие и завершение первой".[1] Впрочем, А. Вайян, так же как Ю. Трифонов, придерживается гипотезы о трехчастном делении „Бесѣды": 1) „слова" 1—7 против еретиков, часть полемическая, 2) „слова" 8 — начало 12 против ошибок правоверных, часть поучительная, 3) „слова" начало 12—14, часть, призывающая правоверных и духовенство к исправлению недостатков.[2]

Ни один из трех авторов, к сожалению, не приводит ни одного аргумента в пользу того, что именно так разделил свое произведение сам Козма. Да это и невозможно сделать, так как такое деление на три части является таким же условным, как и деление на 13 или 14 частей.

С первого взгляда, „Бесѣда" Козмы Пресвитера значительно уступает произведениям торжественного красноречия, например, „Словам" Климента Охридского, в стройности и четкости изложения. Современное деление произведения на 14 „слов" или глав основывается на пометах переписчиков „Бесѣды", добавивших в текст и на поля подзаголовки „W крестѣ", „W комканїи", „W антѵ҃гїахъ" и т. п., которых первоначально не было в авторском тексте. Казалось бы „Бесѣда" вообще лишена какого-то ни было плана. А. Вайян наблюдает в ней неопределенность в развитии мыслей, неудачные переходы от одной мысли к другой, повторения.[3] Действительно, Козма Пресвитер часто переходит от одного вопроса к другому, от одной темы к другой. Так, в первых семи „словах", посвященных опровержению ереси, проповедник только очень кратко касается истории ереси в Болгарии, затем вместо систематического, последовательного изложения учения богомилов, вначале останавливается на внешнем облике еретиков и их поведении и только после этого отнюдь не в порядке строгой и связанной концепции излагает и опровергает отдельные взгляды богомилов о создании мира, о кресте, о причастии, о литургии, о священниках, о Ветхом завете, о богородице, об иконах, о пророках, о дьяволе — творце мира и т. д. Все это нисколько не похоже на опровержение доктрины павликиан в „Полезной истории" Петра Сицилийского и „Повествовании" Псевдо-Фотия: последние более напоминают научные трактаты, чем литературные произведения.

Опровержению ереси посвящены не только первые семь „слова", но и „слова" 12 и 13, т. е. „W вѣрѣ" и „W богатыхъ", отдельные повторяющиеся много раз укоры богомилам имеются на протяжении всего текста. Несколько неожиданным выглядит переход от обличения еретиков к обсуждению ряда трудных вопросов монастырской жизни, казалось

[1] Vaillant, p. 14, примечание 1. Ср.: В. М. Истрин. Очерк истории древнерусской литературы. Пгр., 1922, с. 127—135. L. Müller. Des Metropoliten Ilarions Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekenntnis. Nach der Erstausgabe von 1844 neu herausgegeben, eingeleitet und erläutert. Wiesbaden, 1962, S. 16—20.

[2] Vaillant, p. 14—15. Ср. Трифонов, с. 12—17.

[3] Vaillant, p. 12—14.

бы не связанных с ересью („слова“ 8—11). Мало проливает света и фраза как бы связующая повествование „слов“ „W исповѣданїи еретичестѣ“ и „W матоущихъ сѧ черньцахъ“: „Слышим бѡ и ѿ нашихъ добрыа блазнаша сѧ ѡ законнѣи женитвѣ“[1]. Нельзя ли предполагать, что проповедник здесь намекал на какую-то связь между нестроениями монастырской жизни и развитием ереси? Не была ли близка практика монашеского аскетизма (резко отрицательное отношение к браку и женщине вообще, к употреблению вина и мяса, стремление к крайнему умерщвлению плоти, долгим постам и молениям) с идеями богомилов, учивших почти то же самое?

Обсуждение вопросов монастырской жизни заканчивается апологией законного брака (конец „слова“ „W добрыхъ черньцехъ“), и затем снова опровергается ересь богомилов. Мало оправдывает этот переход и фраза, как бы связующая оба повествования: „О вѣре не своа износѧще словеса, но Христова вѣщающе оученьа, тѣмъ же єлико нас въ Христа крестихом сѧ Христова послѹшаемь оученїа, да не съ еретикы и съ жидъми всѣдним сѧ“[2]. Изложение „Христова оученїа“ („слова“ „W вѣрѣ“ и „W богатыхъ“) начинается с анафематствований богомилам, а затем следуют советы, как жить христианину („ходить по пѣтемь заповѣдїи господнихъ“, „помиловать оубогаго“, „почитать часто сватыа книги“).[3] Логичным выглядит переход от 13 к 14 „слову“, где рассказывается о высокой учительной миссии епископов и попов. Уместной кажется и фраза, как бы связующая оба повествования: „Ѡкѣдоу же сн вса (т. е. ереси — Ю. Б.) ражают сѧ, не имѣ ли, ако ѿ непочитанья книжнаго и ѿ лѣности єрескыа? Да что противѣ томѹ ѡвѣщаем?“[4] В отсутствии христианского просвещения Козма Пресвитер видел корень зла — причину, способствующую распространению ереси. Эта мысль, традиционная для средневекового книжника настойчиво звучит в концовке „Бесѣды“, где болгарский проповедник учит подражать „святым отцам“ — Григорию Богослову, Мине Египтянину, Василию Великому, Иоанну Златоусту и Иоанну Экзарху. Концовка со славословием троице и упоминанием „отцов“ перекликается с зачином, где, излагая традиционный средневековый взгляд на первопричину ересей (козни дьявола!), Козма рассказывает об еретиках, отрицавших троицу и о том, как „оученїа сватыихъ апостолъ и ѡчець всѣдѣ прогониать ѧ“[5].

Очевидно, что Козма не разделял свою „Бесѣду“ на 14, 13, 3 и 2 части: он писал одно произведение, одну беседу с небольшими вступлением и заключением. Такое же трехчастное построение — вступление, основная часть, заключение со славословием — имеют все „Слова“ Иоанна Златоуста и „Учительное евангелие“ Константина Преславского. На трехчастную композицию „Бесѣды“ (вступление, изложение, заключение) указывал еще Н. П. Благоев.[6] Однако он не развил свою мысль дальше.

---

[1] ГПБ, Собрание Словецкого монастыря, № 856, л. 39.
[2] Там же, л. 53 об.
[3] Там же, л. 54—63 об.
[4] Там же, л. 63 об.
[5] Там же, л. 5—6 об.
[6] Н. П. Благоев. Беседата на презвитер Козма против богомилите, с. 79—80.

А. Вайян относит „неудачи“ в композиционном построении за счет отсутствия у Козмы писательской ловкости, характерной для воспитанника греческой гуманитарной школы.[1] Однако, на наш взгляд, дело обстоит иначе. Козма просто следовал принципам Иоанна Златоуста и других лучших ораторов древности, которые не признавали необходимым явное разделение произведения, предпочитая ему скрытое. Козма заботился о впечатлении целостности, которое проистекало из единства содержания и общей совокупности аргументации. В немалой степени созданию у слушателей или читателей соответствующего впечатления способствовало и стремление говорить безыскусственно, ясно, просто, воздействуя при этом на чувства слушателей. Именно поэтому Козма строит свое произведение как произведение художественное, прибегая к известным в ораторской практике приемам.

Стиль Козмы Пресвитера на страницах многих литературоведческих трудов получил определение „сатирически-изобличительного“.[2] Стиль назван „сатирическим“, потому что отрицательные стороны жизни болгарского общества показаны часто в нарочито преувеличенном виде. Не остался незамеченным и прямой, резкий, даже грубый тон речи Козмы, целиком зависящий от живого и горячего темперамента самого писателя. Исследователи определили этот стиль как „изобличительный“. Не трудно заметить, что жанр (ораторско-практическая гомилия) определял и стиль всего произведения, предназначенного не для торжественного произнесения в церкви, а для чтения, для обличения инакомыслящих.

Всю силу своей страстной натуры, весь свой полемический задор Козма обратил против еретиков. Вместо систематического, по пунктам изложения их доктрины, он начинает с характеристики внешнего облика и поведения богомилов. При этом он широко пользуется антитезой, обращениями и восклицаниями, повторениями, сравнениями, метафорами, эпитетами. Чаще всего все эти приемы тесно связаны между собой: так антитеза не мыслится без повторений и всегда соединена с обращениями и восклицаниями, что придает изложению большую живость, а речи — определенный ритм.

„Суть бо еретици извонѣ, — пишет Козма, — акы овца, овразѡм кротци и смирени и молчаливи, блѣдни же суть видѣти ѿ лицемѣрнаго поста, словесе сна не рекут, не смѣют са грохотомъ, не вплазяють, хранят

[1] Vaillant, p. 40.

[2] М. Г. Попруженко. Козма Пресвитер. В кн.: Известия Русского археологического Института в Константинополе. Т. XV. София. 1911, с. 202—205; Козма Пресвитер — болгарский писатель X века, с. CCIV. S. Gheorghieff. Les Bogomiles et Presbyter Kosma. Lausanne, 1920 p. 105—114; Д. Иванов. Беседите на Презвитер Козма. — Духовна култура, год. XVI. София, 1935, бр. 62, к. 189; Г. Керемидчев. Сатирично-изобличителният стил на презвитер Козма. — Българска мисъл, год. XI, 1936, кн. 2, с. 118—125; Ц. Минков. Презвитер Козма като сатирик. — В кн.: Българска литература. Насоки и теми. Т. II. София, 1936, с. 8—11. Очерки по българска литература. София, 1946, с. 46—53; М. Генов, Начало и разцвет на българската литература. Първо българско царство. София, 1937, с. 159, Л. Ковачев, Старобългарска литература. София, 1937, с. 85—101; Vaillant, p. 40—41; Д. Ангелов. Презвитер Козма и Беседата му против богомилите. София, 1947, с. 13—16; М. Генов. Етюди върху старобългарска литература. София, 1947, с. 82—88; В. Велчев, Презвитер Козма и неговата Беседа против богомилите. — Език и литература, год. V, София, 1950, кн. 3, с. 230—235; Презвитер Козма. — В кн.: История на българска литература. Т. I. Старобългарска литература, София, 1962, с. 236—241; Е. Георгиев, Литература на изострени борби в Средновековна България. София, 1966, с. 286—293.

сѧ ѡ̑ взора и вса творѧт нзвону, ꙗко же не рознати нх съ правовѣрнымн крестїаны, „нзнѣтрь же сѣть волцн и хыщьницн", ꙗко же рече господь."[1]

Антитеза основана на двойном противопоставлении: явном — (1) внешнего поведения еретиков и их действительной (с точки зрения Козмы) сущности, и скрытом (2) — еретиков и правоверных христиан. Наглядность представления и доказательность достигаются указанием на аналогичность явлений с помощью метафор: еретики — „ꙗкы wвца", а на самом деле — „волцн и хыщьницн". Особый ритм речи создает нагнетение однородных определений с союзом „н": „кротцн и смнренн и молчалнвн", а также однородных сказуемых, характеризующих действия еретиков: „не рекѣт", „не смѣют сѧ", „не wплазѣють", „хранѧт сѧ", „творѧт". Последний штрих с помощью одного эпитета „блѣдн ... ѡ̑ лицемѣрнаго поста" довершает описание, которое, по мысли Козмы, должно рождать в глазах собеседника образ законченного лицемера. Далее Козма сравнивает образ действия еретиков в отношении правоверных с действием волка, „хотѧща агна взати, спер'ва потѣлѧют сѧ, въздышѧще, и съ смнреннемъ ѡ̑вѣщавают н, провѣдуще сѧ, творѧт суцаа на небесахъ, и гдѣ оузрѧть человѣка проста сѣща и грѣба, тѣ же сѣють плѣвелы оученїа своего ..."[2] Здесь распространение еретиками своего учения сравнивается с сеянием, а отдельные положения их доктрины с плевелами или „опьяняющим куколем", сорняком, растущим среди злаков. Однородные сказуемые с одинаковыми окончаниями „потѣлѧют сѧ" — ѡ̑вѣщавают", „въздышѧще" — „провѣдуще сѧ", „творѧт" — „оузрѧть" создают определенный ритм и звучание речи, а эпитеты „прость" и „грѣбь", относящиеся к „человѣку" — объекту действий еретиков — довершают общее впечатление от действий хитрых, но незадачливых богомилов, рискующих проповедывать свое учение только среди необразованной части общества.

Используя слова евангелий (Ев. Лук. 6_{43-44}; Ев. Матф. 7_{16-18}), Козма предостерегает правоверных от ереси: „ѡ̑ плодъ нхъ познаете ѧ: не можеть бо добро древо родити зла плода, нн древо зло родити добра плода"; „не беруть, рече, съ тренїа смокен, нн ѡ̑ кѣпины емлють гроздна"; „Тако и вы таковыа ѡ̑ плода нх познаванте, рекше ѡ̑ ѧнцемѣрьства нхъ, ѡ̑ презорьства нх, ѡ̑ хвалы нх, и познавше бѣганте нх, да не с нимн wсѣжденн бѧдете".[3] Антитеза, где даются отрицательный результат (древо зло — злой плод) и положительный (древо добро — добрый плод), осложнена метафорой, где ересь сравнивается с деревом, а отдельные проявления ее — лицемерие, дерзость, хула — с плодами этого дерева. Антитезу осложняет и отрицательное по форме сравнение о невозможности получить от тернового куста смокв или винограда. Так, факты обыденные, сопоставленные с жизнью природы, приобретают метафорический смысл. Повторение синтаксических конструкций с отрицательными части-

[1] ГПБ, Собрание Соловецкого монастыря, № 856, л. 7.
[2] Там же, л. 7 об.
[3] Там же. л. 8.

цами „не“ и „нн“ и предлогом „ѿ“ в цитируемой выше фразе Козмы рождают определенную приподнятость речи, придают словам плавность и выразительность.

Высмеивая внешнее благочестие еретиков, Козма сравнивает их с „высокоумными“ фарисеями и, цитируя слова еретиков, „заграждает им уста“ несколькими цитатами из Священного писания. Последние как бы скрепляются фразами с единоначатием: „Но что глаголють еретици“, „Но wле подобна рѣчь; „Мы же к нимъ ѿвѣщ'таем“ (2 раза), „Мы же wставимь таковыа“ и т. п.[1] И, чтобы довершить изображение еретика-лицемера, нежелающего прислушиваться ни к каким увещеваниям, упорствующего в своих заблуждениях, Козма прибегает к сравнениям еретика со скотом, со свиньей, с мрамором: „Скорѣе бо скота накажешн, неже еретика. Свинъıа висера wбинѣет сѧ, а мотыла береть. Тако и еретици свон с'мрадь жирѣють, божественыихъ вчениі оукланающе сѧ. И ако же и въ мраморь стрѣлаан, не точию не прострелять его, но и ѿскочивши стрѣла задистоящааго оударить. Тако и вчан еретика не точїю то неже не наоучить его, но и нѣкого ѿ хѵдозмныих развратить.“[2] Негодование проповедника достигает предела и он обращается к слушателям с риторическими вопросами: „Да к чесомѣ оубо приложимь ѧ? Коему ли оуподwбим таковыа?“, сам пытается ответить на них: „Nw к бѣсомъ ли приложѫ ѧ?“ и наконец дает ответ: „Но злѣиша сѣт и бѣсовъ!“[3] Последний подкрепляется следующими риторическими тирадами, построенными на анафорическом повторении одних и тех же слов и параллелизме синтаксических конструкций: „Бѣси бо креста Христова боят сѧ, еретици же посѣкають кресты и своа wрѵдїа творять нми. Бѣси боят сѧ wбраза господна на дъсцѣ написана, еретици же не кланают сѧ иконамъ, но кумиры нарицчать ѧ. Бѣси боят сѧ костем праведникъ божїих, не смѣюще приближити сѧ къ ковчегомь, в нихъ же лежить всещѣнное съкровище, даное крестїанномъ на избавленїе всакоіа бѣды, еретици же рѵгают сѧ нмъ и намъ смѣют сѧ . . .“[4].

Любопытно, что, в отличие от многих проповедников древности, обычно стремившихся сблизить обличаемую ересь с какой-нибудь известной и уже осужденной соборами ересью, Козма не делает даже попытки использовать напрашивающуюся аналогию с ересями менихеев или павликиан. Он полагается на риторический эффект своего выступления, рассчитывает завоевать расположение и симпатию слушателей или читателей, внушив им отвращение к богомилам, и, таким образом, надеется одержать и победу в споре с еретиками. Даже к богу обращается Козма с риторическим вопросом, на который тотчас же сам дает ответ: „Nw w терпѣливын боже! Доколѣ позорнши рода человьч'ска, толма та про-

[1] Там же, л. 8 об., 9.
[2] Там же, л. 9.
[3] Там же.
[4] Там же, л. 9—9 об.

гнѣвающа? Да по истинѣ горше суть и мерьзъчанше бѣсовъ! Кын бо бѣсъ коли протнвилъ са есть божествѣ нли хѵалнти дерѣзнѵл божїю тварь, ıако еретнцн? Что бо глаголють, ıако нѣсть богъ сотворнлъ небесе, нн земла, нн всѣхъ снхъ внднмынхъ?."[1] После серии обращений, придающих речи энергичный характер, Козма переходит к подробному и конкретному рассмотрению взглядов еретиков и их опровержению. Способы опровержения везде однотипны: несколько цитат из Священного писания, несколько риторических вопросов, несколько тирад, основанных на антитезе, метафоре или сравнении, иногда с анафорическими повторениями.

На многих страницах своего сочинения Козма продолжает очернение облика и поведения еретиков, создавая целое „учение" об их лицемерии, двурушничестве, моральном падении. Он называет еретиков не иначе, как „высокоумнии" (с оттенком иронии), „безбожные", „мерѣзкне", „богомерѣзкые", „бестѵдные", „окаанные", „слепии"; „прекорѣчивн несмыслѵмъ", „протнвнщи и вразн суть доухѵ сватоумоу" (перифраза),[2] „сами смрадь свще ангелѵм и человѣкѵм" (перифраза)[3], „новїи апостолн свще и предтеча антихристовы, готовяще люди на пріатне сына погыбленаго" (перифраза),[4] „ты (еретиче — Ю. Б.) „ослѣп сердцем"[5].

В „слове" „О ненавидѣнїи еретическомъ" Козма призывает не верить богомилам: „Еретици же, не хотяще славы дати сватымь, и божїа чюдеса похѵлять. Аще же кто и снхъ възпрашаеть: „Тако ли творите и глаголете?", то ѿмешѵт са и съ клатвою глаголють: „Нѣсмы тацн, ıако же то ны мните", и тольми са ѿмещѵть свонхъ дѣлесъ и молитвъ..."[6], „Аще же и хотять ıгати по своемѵ wбычаю, глаголюще, ıако „христїани есмъ", не имѣте имъ вѣры, лжеве бо сѵть, „ıако же и wтець нх дїаволъ"[7].

В традиционной манере он сравнивает правоверных христиан с рыбами, а богомилов — с ловцами рыб, учение богомилов — с удой, а смирение и пост богомилов — с приманкой (червем на конце уды): „Iако же бо и ловящен рыбы оудами, аще черьви на ѵдѵ не натъкнетъ, не могоуть ıати рыбы. Тако и еретици покрывають лицемѣрнымъ смиренiемъ и постомъ ıадъ свон, еще же сватое евангелїа в рѵкоу си дерѣжаще и неподобнѣ толкѵюще е, тѣмъ оулавлають человѣкы на свою си пагѵбѵ..."[8].

С иронией проповедник говорит о евангелии в руках еретиков, с помощью толкования которого они улавливают души „грѵбыхъ человѣкъ", он сравнивает евангелие с золотым кольцом в ноздрях свиньи: „И страженть сватое евангелїе в рѵкоу нх, погыбелию нхъ, акы златъ оусѣрязъ свиньи во ртѣ"[9]. В соответствии с традицией, согласно которой беседа Христа или апостолов с христианами сравнивалась с трапезой, а усвоение

[1] Там же, л. 9 об—10.
[2] Там же, л. 22 об.
[3] Там же, л. 29 об.—30.
[4] Там же, л. 33 об.
[5] Там же, л. 16 об.
[6] Там же, л. 32 об.
[7] Там же, л. 30.
[8] Там же, л. 25—25 об.
[9] Там же, л. 25 об.

Христова учения с насыщением, Козма сравнивает действие учения богомилов с действием смертельного яда в „сладком брашне“ и с действием капли уксуса в чаше меда: „Н толь сладко брашно смертно бывает въложеннемъ ада нхъ въ дoушахъ послѣшающнимъ прельстн нхъ, нако же н чаша стредн налнана еднною каплею wцта wгрѣчаваеть, нако же ѡ смертнааго ѣда нхъ послѣшающе н тацн сѣцо мнат са нничесо же зла творацце.“[1]

Козма Пресвитер часто прибегает к иронии. Так, он обращается к еретикам со следующими словами: „Ацце есте Павла хнтрѣнше, ацце есте Христа сватѣнше, тогда послоушаемъ васъ“[2]. Опровергая учение богомилов о дьяволе, как творце мира, Козма замечает: „Ацце дїаволъ всѧ сн внднмаѧ по вашемѣ безѣмню створнлъ есть, то почто хлѣбъ наете н пьете водѣ, поне же всѧ сн тварь дїаволѧ есть? То почто лн въ свнты наша wблачнте са, нас сътворьшнмъ н wсѣждете, но н не хотацце богѣ предасте ны?“[3] Опровергая учение богомилов о „въздраненнн рѣчьнаго трѣда“, Козма пишет: „Ацце бо бы велѣлъ богъ не дѣлатн человѣкwм то былїе жнто бы раждало н лѣсъ гроздье“.[4]

Резкий, порою грубый обличительный тон речи Козмы заметно отличается от спокойного полемического тона Василия Великого и других „отцов церкви“, когда они опровергали заблуждение еретиков, выясняя истину при помощи тонкой диалектики и логических умозаключений.

За многословными поучениями и рассуждениями нетрудно угадать основную цель обличителя богомилов: доказать необходимость и неизбежность расправы с инакомыслящими: „Ацце бо н по еднн ноготь птнца (доб. во другие — список А) вѧзнеть, смертн предана бываетъ. Колмн паче еретнцн потолнкѣ перьсть вѧзацце, ѕмрѣть“[5], „Да вндѣвше ѧ н разѣмѣвше, нзгоннмъ вонъ, акы врагы сѣца креста Христова, всѧ бо преданыѧ законы сватїн божїн церкви похвлающе...“[6]

Русским обличителям, искавшим моральное оправдание своему отнюдь не евангельскому отношению к стригольникам и новгородско-московским еретикам, эти слова Козмы Пресвитера особенно импонировали. В конце „слова“ „W нсповѣданїн еретичествѣ“ Козма Пресвитер вслед за цитатой из евангелия („Не дадите оубо сватаго вченыѧ псwм непокорнвымъ н не сыплѣте бнсеръ вашнхъ передъ свннымн“ — Ев. Матф. 7_6), как будто бы высказывает иной взгляд: „Ацце лн слышавъше сватѧ сн словеса н покают са, wбращающе са ѡ прельстн еретнческы, прїнмѣте ѧ с радостью, блюдоуще са, еда на лѧкахъ, а не вънстнн кают са: зѣло бwсоуть лоукавн, крыюще на дънѣ сердца мысли своеѧ...“[7] Последняя часть этой фразы вскрывает подлинное отношение Козмы к богомилам:

---

[1] Там же.
[2] Там же, л. 53.
[3] Там же, л. 31 об.
[4] Там же, л. 36.
[5] Там же, л. 26.
[6] Там же, л. 23.
[7] Там же, л. 38 об.

он не верит в искренность их покаяния. Напрасно И. Гагов пишет: „Из этого следует, что способ борьбы Козмы был весьма либеральным и благородным, а именно: желая унизить противника, он не набрасывает на него лишнего, нежели нужно для его же спасения".[1] Но отнюдь не о спасении душ думает Козма, когда в „слове" „Ѡ вѣрѣ" в 16 пунктах предает анафеме богомилов и их учение.

Риторические тирады у Козмы не строятся так строго и не служат в такой мере амплификации, как у Григория Назианзина, Илариона Киевского и Кирилла Туровского.[2] Они чередуются свободно, направляемые лишь волею и быстро сменяющимся настроением автора, то угрожающего еретикам, то укоряющего правоверных, то обличающего ложных иноков, то поучающего нерадивых епископов и попов.

Своеобразие стиля Козмы состоит в отсутствии условно-риторической „пустоты", в отсутствии шаблона, в отсутствии тяготения к мертвым схоластическим схемам. У Козмы более ораторской метафоричности, чем компилятивности приемов ораторской речи, так как для него характерна свежесть чувства, живость впечатления, образность языка. Единство стиля Козмы во многом зависит от того, в какой мере одни и те же приемы применяются на протяжении всего произведения. Иными словами: изменяются ли стилистические приемы с изменением разрабатываемой проповедником темы? Рассмотрим одно из „слов", в котором Козма, казалось бы, наиболее отходит от основной задачи своего произведения: опровержения ереси богомилов.

Темой последнего 14 „слова" „Бесѣды" Козма избрал обличение „лѣности ересьскыѧ", которую он считал одной из первопричин ереси. „Слово" „Ѡ епископѣхъ и ѡ попѣхъ" — практическое руководство епископам и попам, как учить людей, и, одновременно, критика недостойного образа жизни современного ему болгарского духовенства. По своим идеям оно несколько отстоит от произведений Климента Охридского, Константина Преславского, Иоанна Экзарха, стремившихся, главным образом, возбудить в людях чувство благодарности за призыв к просвещению и помочь им уяснить основные обязанности, проистекающие у одних — от принятия крещения, у других — от принятия иерейского сана.

Козма начинает с обращения, построенного на традиционной метафоре: „Ѡ пастѣси словесных ѡвець божїн, иже мл҃ко и вол҃нѫ вземлюще ѿ стада, а ѡ овцах не пекуще сѧ!"[3] Здесь и далее епископы и попы уподобляются пастухам, а христиане — пасомым овцам, обеспечивающим для пастырей пищу („мл҃ко") и одежду („вол҃нѫ").

В традиционной манере еретики уподобляются волкам и злым псам, хотящим утащить овцу из стада, а епископы — пастухам-наемникам, па-

---

[1] J. M. Gagov. Theologia antibogomilistica Cosmae Presbyteri Bulgari (Saec. X). Romae, 1942, p. 31.

[2] Ср. напр.: A. Vaillant. Cyrille de Turov et Grégoire de Nazianze. — Revue des études slaves. T. XXVI. Paris, 1950, fasc. 1—4, p. 34—50. L. Müller. Des Metropoliten Ilarion Lobrede auf Vladimir den heiligen und Glaubensbekenntnis. S. 20—32. И. П. Еремин. Ораторское искусство Кирилла Туровского. — ТОДРЛ, т. XVIII, 1962, с. 50—58.

[3] ГПБ, Собрание Соловецкого монастыря, № 856, л. 63 об.

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

стухам-слепым („вожеве слѣпїи"), дьявол — рыкающему льву и дикому вепрю, грехи и неправды — разбойникам и татям.

Задав риторические вопросы „Какъ w҃вѣтъ имамъ дати на сѹдѣ божїи? Кое слово въздамъ великомоу пастоухѹ пастѵшьскѵ?", Козма сам отвечает на них с помощью цитат из Книги пророка Иезекииля ($3_{18.\ 20.\ 33.\ 81}$) и, особенно, из Послания апостола Павла к Титу (I_{7-9}). В последнем утверждается высокий нравственный идеал епископа, который лишь в том случае имеет право учить, если сам лишен недостатков и являет собою образец поведения для христиан.

Обращения „Послѵшайте, пастѵси", „w епископи", „w пастѵси" в сравнительно небольшом „слове" 14 повторяются не менее 12 раз. В некоторых случаях обращения усиливаются анафорическим повторением и параллелизмом синтаксических конструкций: „Послѵшанте, пастѵси, к вамъ бо есть слово се! Послушанте вси дръжащїи люди божие! Послѵшайте гласа старѣишины пастѵшьска, рекшаго: „Пастѵхъ добрыи доушю свою полагаеть за wв҃ца..."[1]

После патетических обращений, Козма, с помощью цитаты из евангелия (Ев. Иоан. 10_{11-13}), где использованы метафоры, переходит к описанию последствий недобросовестного отношения епископа к своим обязанностям. „... А иже есть наимникъ, а не пастѵх, емоу же не соуть своа wв҃ца, аще оузрить волка идѵща, то wставивъ wвца бѣжить w҃ овець, и волкъ въсхытить ѩ, и распѵдить wвца"[2].

Следующие за этим описанием риторические вопросы образуют риторическую тираду определенного рисунка (a:b: a:b: c): „W҃кѵдоу бо исходят вол҃ци сїи, злїи п҃си, еретическаа оученїа? (a) Не w҃ лѣности ли и грѣбости пастѵшьскы? (b) W҃кѵдѵ ли разбоиници и татїе, рекше грѣсѣ и неправды? (a). Не w҃ наказанїа ли епископьска? (b) Како бо слово божїе правити ся хощеть грѣбомъ и невѣдѵщем закона ставивомъ законодателемъ многажды по мъздѣ, еже есть второе идоложретье?" (c).[3]

Эта тирада построена так же, как и другие риторические тирады в первых „словах" „Бесѣды", только вместо еретиков Козма обличает ленивых и невежественных епископов, поставленных „по мъздѣ", т. е. за взятку. Тот же резкий, непримиримый, почти грубый тон, те же приемы полемики! И здесь Козма стремится воздействовать на чувства слушателей или читателей, стремится возбудить в них такое же негодование против недостойных пастырей, как и против еретиков. Но если вторых он не надеется исправить, то к первым обращается со словами увещевания и любви, велить учить их „с кротостью", хотя сам этого никогда не делает: „Паки глаголю: Послѵшайте, wпастѵси, и блюдите стада поврѣнаго вам, оучаще съ кротостью и кажѵще с любовью, да не на вас

[1] Там же, л. 64.
[2] Там же.
[3] Там же, л. 64—64 об.

ѕвѣдѣт сѧ реченое: „Ѡ горе вам, вожеве слѣпїи, іако затворѧете цр-
ствїе божїе пред человѣкы, ни сами влазѧще, ни ниомѹ дасте влѣсти“
(ев. Матф., $23_{13,\ 16}$).[1]

Новое обращение к епископам опять построено на повторении синтаксических конструкций с отрицательной частицей „не“: „Послѣшанте, пастѣшъскыя старѣшинны! И не почиванте, оучаще порѣченыя вамъ люди, не погрѣбанте талантa въ пищах, не крыите бисера господна въ пїаньствѣ“.[2] Далее, стремясь придать своей речи большую убедительность, Козма пересказывает и истолковывает евангельскую притчу о рабе, скрывшем серебреник (Ев. Матф. 25_{24-30}), используя традиционные сравнения: „талант“, т. е. „серебряный или золотой слиток“ — одаренность человека (ср. Ев. Матф. 25_{14-30}), „бисер“, т. е. жемчуг = учение Христово и таинство веры (ср. Ев. Матф. 7_6). Эти же сравнения встречаются на страницах „Бесѣды“ еще несколько раз: в „словах“ 1 (вступление) и 7 („Ѡ ненавидѣнїи еретическомъ“), где еретик уподобляется свинье („свинїа бисера wбинѣет сѧ, а мотыла беретъ“[3], „Не сыплѣте бысеръ вашихъ предъ свиньами“),[4] в „слове“ „Ѡ хотѧщих ѡнти въ черныя ризы“, где слова пророков уподобляются бисеру[5], в конце „слова“ „Ѡ вѣрѣ“ и в начале „слова“ „Ѡ богатыхъ“, где, обращаясь к богатым, „несдравым съвѣстїю“ и не дающим людям читать книги, Козма говорит: „Азъ же емѹ ѡвѣщаю, глаголѧ: Не тебе дѣла нзносим данаго ны талантa, но не имающих и хотящих ради къ богоу пристѧпити бесцѣнын бисеръ...“[6]; „не погрѣбан бисера божїа во скѣпости своен и въ гладствѣ...“[7]

Мысль о необходимости учительства Козма подкрепляет также и пространными ссылками на евангелие, Послания апостолов Петра и Павла, Книгу пророка Исайя. Искусное употребление образного языка сообщает мысли Козмы видимость, т. е. мысль предстает перед нами такой полной и такой очертанной, что мы не только слышим, но и видим происходящее: „Подражанте плwдѧщыа виногради, — продолжает Козма, применяя традиционную метафору „виноград“, т. е. виноградник, или сад = церковь (Пс. 79_{91}; Иер. 2_{21}; Ис. 5_{1-7}; Ев. Лук. 20_{9-16}); а сторожи винограда = епископы: „Како тн бдят день и ноць, wкрѣгъ ходѧще, плещѧщи и кличюще, не дадѧще ни звѣрю, ни татю, ни птицамъ wзобати винограда. Тако и вы творите, епископи, да не днвни вепрь дыавол wзоблеть господна винограда“[8].

Читателю легко представить себе прекрасный виноградник, вокруг которого день и ночь ходит сторож и бьет в клепало, шумом и криком отгоняя зверей, птиц и воров.

---

[1] Там же, л. 64 об.
[2] Там же.
[3] Там же, л. 9.
[4] Там же, л. 38 об.
[5] Там же, л. 46 об.
[6] Там же, л. 61 об.
[7] Там же, л. 62.
[8] Там же, л. 66.

Не менее ярким выглядит и следующий отрывок, где Козма Пресвитер, используя евангелие и Книгу пророка Исайя, осуждает епископов за показное благочестие (множество молитв!) и небрежение о сиротах, вдовах, нищих и убогих:" „Н аще оумножите молитвы, не послушаю васъ: рѧкы бо ваша полнѣ суть кровн" (Ис. 91_{15}). Стенанїа бо и слезы оубогыхъ кровь нарнчють книгы"[1]. Впоследствии проповедники не раз обращались к этому библейскому образу, так обличая богатых: „Подави свое злато и сребро, не потечет ли из них кровь несчастных и сирот"[2].

„Слово" „W епископѣхъ и w попѣхъ" заканчивается призывом подражать „быв'шнх преже вас въ вашнх санѣх сватыхъ wтець ї епископъ: Грнгорыа, Мѣню, и Васнлыа, и Нвана ..."[3] Неслучайно именно эта часть „Бесѣды" Козмы Пресвитера, благодаря своим высоким художественным достоинствам и ярко выраженной в „слове" „W епископѣхъ и w попѣхъ" идее учительства, использовалась не раз для создания различных извлечений и компиляций в болгарской, сербской, русской литературах и синайской письменности.

Можно ли сказать, что Козма Пресвитер владел всеми основными приемами ораторского искусства? И что следует понимать под „основными приемами ораторского искусства"? Под „основными приемами ораторского искусства" мы понимаем стилистические средства (риторический вопрос, повторение, перечисление, обращение, восклицание и т. п.) в их связи со стилистическими фигурами.

Д. С. Лихачев первый раскрыл суть тропов („плетения словес") и фигур („извития словес") в контексте славянской письменности.[4] Вслед за ним о стилистических фигурах ораторской прозы пишет М. Мулич: „Основными фигурами древнегреческой художественной прозы были следующие: *ἀντίθετον* — два предложения противоположного смысла, соединенные в единое целое; *ἰσόκωλον* — когда два предложения, составляющие симметричное целое, имеют одинаковое количество слогов, или имеют одинаковую или подобную конструкцию — *πάρισον*; такие предложения могут иметь одинаковую концовку — *ὁμοιοτέλευτον*. Когда автор употребляет в предложении слова, идентично звучащие, мы имеем — *παρήχησις*; если употребляются различные производные одного и того же корня, то эта фигура называется — *παρονομασία*; последняя известна и как *ὁμοιόπτωτον*.

Как видим, приведенные выше стилистические фигуры рассчитаны, в основном, на звуковой эффект"[5].

М. Мулич считает вполне возможным проследить наличие этих фигур в древнеславянской ораторской прозе, начиная с похвальных „слов"

---

[1] Там же.

[2] Я. Амфитеатров. Чтения о церковной словесности или гомилетика. Киев, 1845—1846, стр. 178.

[3] ГПБ, Собрание Соловецкого монастыря, № 856, л. 67.

[4] Д. С. Лихачев, Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. IV Международный съезд славистов. Доклады. М., 1958.

[5] M. Mulić. Pletenije sloves i hesihazam. — Radovi staroslavenskog instituta, t. 2. Zagreb, 1965, s. 145.

Кирилла Философа.[1] Подобные поиски были недавно предприняты в интересных работах А. Легрейд, Э. Херцигоня, и отчасти Д. Трифуновича и О. Ф. Коноваловой.[2] Если принять во внимание все изложенное нами выше, следует признать, что Козма Пресвитер умел пользоваться риторическими тропами. Знал он и стилистические фигуры. Некоторыми из них болгарский проповедник пользуется в тех случаях, когда его мысль достигает полного развития и нуждается в наиболее совершенном словесном выражении.

Так, например, в „слове" „W ненавидѣнїи еретическомъ", когда возмущение проповедника еретиками достигает предела, он прибегает к следующей риторической тираде, построенной на параллелизме синтаксических конструкций:

1. Ѧще бѡ бѣша оумъ имѣлн,
   не бѣша пресватыа божїа матере
   съгрѣшьше повѣдовалн.
2. Ѧще бо бѣше оумъ имѣлн,
   не бѣша творца небу и земли
   дїавола нарицалн.
3. Ѧще бо бѣша оумъ имѣлн,
   не бѣша честнаго креста
   вражды бог8 нарицалн.
4. Ѧще бо бѣша смыслъ имѣлн,
   не бѣша сватыихъ церквї
   и преданыхъ имъ чиновъ
   хвалилн.
5. Ѧще бѡ бѣша смыслъ имѣлн,
   не бѣша чюдесъ бывающихъ надъ
   сватымн мощьмн
   прелесть нарицалн[3].

---

[1] M. Mulić. 1) Srpsko „pletenije sloves" do 14 stoljeća. Radovi Zavoda za slavensku filologiju Filosofskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu, N 5. Zagreb, 1963. 2) Pletenije sloves i hesihasam, s. 146 и сл. 3) Сербские агиографы XIII—XIV вв. и особенности их стиля. — ТОДРЛ, т. XXIII, 1967, с. 127—142.

[2] A. Lägreid. Der rhetorische Stil im Šestodnev des Exarchen Johannes. Wiesbaden, 1965. E. Hercigonja. Iz radova na istraživanju sintakse i stila nekih glagoljskih neliturgijaskih kodeksa XV stoljeća. — Radovi Zavoda za slovensku filologiju Filosofskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu, N 7. Zagreb, 1965, s. 119—139. Ђ. Трифуновић. Прилог познавању реторске ритмичности у старој руској и српској књижевности (на примеру Кирила Туровског и Теодосја Хиландарца). — Књижевност и језик. Београд, 1965, бр. 3, с. 67–72; О. Ф. Коновалова. „Плетеный словес" и плетеный орнамент конца XIV в. (К вопросу о соотношении). — ТОДРЛ, т. XXII, 1966, с. 101—111.

[3] ГПБ, Собрание Соловецкого монастыря, № 856, л. 32. Ввиду того, что староболгарский текст X в. сохранился лишь в русском списке XV в. и многие черты староболгар-

Риторическая тирада состоит из 5 условных сложно-подчиненных предложений. Каждое условное предложение в смысловом отношении построено так, что читатель постоянно ощущает противопоставление мудрости православных глупости еретиков (*ἀντίθετον*). Риторическая тирада строится на почти полном подобии идентично звучащих синтаксических конструкций (*πάρισον*), с анафорическим повторением начальных слов каждой фразы („Аще бо быша умъ имѣли“ — 3 раза, „Аще бо быша смыслъ имѣли“ — 2 раза; „не быша“ — 5 раз). В звуковом отношении окончания каждой фразы тирады совпадают („ли“), причем последние слова повторяются полностью — „имѣли“ (5 раз), „нарицали“ (3 раза) (*ὁμοιοτέλευτον* и одновременно *παρήχησις*). В известном смысле, можно говорить и о наличии симметричного целого — *ἰσόκωλον*, построенного по следующей схеме — a:b, a:c, a:b, a:c, a:d (4:6; 4:7; 4:6; 4:7; 4:8). Звуковая выразительность тирады усиливается аллитерацией на „б—п“, „щ—ш“, „м—л“, „с—ст, св“.

Так, сочетая логический и эмоциональный элементы, Козма Пресвитер воздействует на ум и чувства читателей, возбуждая в них отвращение и неприязнь к богомилам.

Приведем другой пример:

1. Бѣси бо креста Христова боятъ ся.
   Еретици же посѣкаютъ кресты
   и своя врѣдѣа творятъ имъ.
2. Бѣси боятъ ся образа господня
   на дъсцѣ написана.
   Еретици же не кланяютъ ся иконамъ
   но кумиры наричютъ ѣ.
3. Бѣси боятъ ся костен праведникъ божихъ,
   не смѣюще приближити ся къ ковчегомъ,
   въ нихъ же лежитъ бесцѣнное съкровище,
   даное христианомъ
   на избавленїе всякоя бѣды.
   Еретици же рвгаютъ ся имъ
   и намъ смѣютъ ся . . .[1]

ской орфографии оказались утраченными (в том числе „ъ“ и „ь“ в слабом положении), разделение текста на слоги затруднено. Поэтому вопрос о наличии или отсутствии одинакового количества слогов в каждом колоне остается открытым. Здесь и далее мы цитируем тексты из „Бесѣды“ в разбивке на ритмические строки, так как ритмическая организованность этих прозаических отрывков нам представляется несомненной. Другое дело, что законы ритмической организации древнеславянской прозы еще недостаточно ясны; с уверенностью можно говорить лишь о том, что в основе организации ритма древнеславянских прозаических произведений лежит строго определенное чередование ритмико-синтаксических единиц (ср.: Ю. К. Бегунов. Произведение русской литературы XIII века „Слово о погибели Русской земли“. М.—Л., 1965, с. 123—134).

[1] Там же, л. 9—9 об.

Как видим, Козма Пресвитер снова пользуется противопоставлением, анафорой, *па́рисон*, *παρήχησις* (напр., креста Христова), *δμοιοτέλευτον* (рѕгаютъ сѧ — смѣютъ сѧ), аллитерацией на „б—п", „с—ц", „ст", „к", „в", с теми же самыми целями. Порою его речь отличается ритмической организованностью, что хорошо видно на следующем примере:

„Что́ ли глаго́лю
ѡ̀ пра́ведницѣхъ?
Въпроси́
ли́бо ва́рвара,
ли́бо невѣ́жда,
ли́бо и самого́ того́ дїа́вола:
„Ктѡ̀ е́сть творе́ць
всѣ́мъ ѥ́диномꙑ́мъ
и невѣ́дномꙑ́мъ?
И рекѫ́ть ти́ и ти́:
Что́ толи́ми грѧ́бъ еси́ человѣ́че?
Что́ мо́жетъ къдѣ́ бꙑти
Бе́зъ бо́жїа повелѣ́нїа?"[1]

В отдельных случаях Козма пользуется гимнографическими текстами, которые, может быть, в оригинале (на греческом языке?) имели все признаки стихотворного текста. В передаче Козмы небольшое лирическое отступление о богородице, однако, утратило первоначальный характер стиха: одинаковое количество слогов и просодия уже не прослеживаются. См., например:

Нáмь же,
ѡ̀ преблаже́наꙗ богороди́це,
мно́стна бу́ди
и сдѣ́
на гордѣ́ѥмъ сꙋдѣ́
на та ѹповаю́щиимъ.
Тꙑ́ бо всѣ́хъ ѥ́диномꙑ́нхъ
и невѣ́диномꙑ́нхъ
честнѣ́йши ѥ́вен сѧ . . .[2] и т. д.

Приемам ораторской художественной прозы Козма Пресвитер мог научиться в одной из гуманитарных школ. Интересно отметить, что, по

[1] Там же, л. 10—10 об.
[2] Там же, л. 20.

крайней мере, четыре крупных преславских писателя IX—X в. — епископ Константин, Иоанн Экзарх, царь Симеон, Козма Пресвитер — воспитывались на сочинениях Иоанна Златоуста и, по всей вероятности, владели основными приемами ораторского искусства. Составители Симеонова сборника не случайно поместили в нем статью „Георьгиа Хоировьска о образѣхъ“, где описаны 27 риторических тропов[1], многие из которых нашли применение в „Бесѣде“ Козмы, например: „прѣводъ“ (метафора), „инословие“ (аллегория), „окроугословие“ (перифраза), „прѣходное“ и „анхорѣчье“ (гипербола), „порогание“ (ирония) и т. п. Значит, в Преславе уделяли внимание разработке поэтики и немало в этом преуспели. Нельзя ли предполагать, что именно в Великом Преславе при дворе царя или при монастыре св. Пантелеймона существовала гуманитарная школа по типу византийских школ?

Более глубокое и конкретное изучение основных приемов ораторского искусства у писателей Преславской школы от Константина Преславского до Козмы Пресвитера еще ждет своих исследователей; при этом придется изучить генезис аналогичных приемов у писателей Охридской школы (Климент и Наум) и воспитанника византийской Магнаурской школы, славянского первоучителя Кирилла, а также их отношение к поэтическим приемам школ Византии. Только после проведения упомянутых выше исследований появилась бы возможность судить о том, как оформилась личность Козмы как писателя в рамках болгарской литературы, на какую отечественную традицию он опирается, какую отрицает и какую традицию создает.[2]

Современная история древнеславянской ораторской прозы еще не написана, хотя материал накоплен огромный. Многочисленные произведения красноречия на древних славянских языках — болгарском, русском и сербском — еще ждут своих исследователей, которые не только бы привели в систему накопившиеся знания, но и сделали бы новые важные шаги в осмыслении жанровой природы ораторских произведений, их связи

---

[1] А. В. Горский и К. Н. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Т. II, кн. 2. М., 1859, с 386 сл.: Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. Спб., 1880, лл. 237 об. — 240 об.; Б. Ангелов и М. Генов. Стара българска литература в примери, преводи и библиография. София, 1922, с. 96 сл.; П. Динеков, К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. София, 1961, с 72—74. Б. С. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература, Кн. II. София, 1967, с. 98—105. Рассмотрению „творческих образов“ в „Бесѣде“ Козмы Пресвитера посвятил один раздел своей книги и М. Г. Попруженко. (Попруженко, с. CCVI—CCXIV). Ср. также: Л. Грашева. За старобългарската литературно-теоретическа мисъл. В: Известия на Института за литература, 1966, кн. 18, с. 261—277.

[2] Современный аспект проблемы особенностей двух староболгарских школ см. в следующих работах: Е. Георгиев. Създаването на Преславската и Охридската книжовни школи в Средновековна България. — Годишник на Софийския университет. Филологически факултет, год. 50. София, 1955, кн. I. с. 3—71; то же в кн.: Е. Георгиев. Разцветът на българската литература в IX—X в. София, 1962, с. 56—74; то же в кн.: История на българската литература. Т. I. София, 1962, с. 77—95. А. Милев. Преславската и Охридската школи в нова светлина. — Духовна култура, 1957, кн. 5—6, с. 37—43. Ср.: И. Гълъбов. Климент Охридски и ранните школи на стария български книжовен език. — Български език, год. XVI, 1966, кн. 5, с. 440—456; Е. Георгиев. Охридската книжовна школа. В кн.: Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му. София, 1966, с. 53—77.

с ораторскими произведениями Византии и Античного мира, их места в общеславянском историко-литературном процессе.

Вклад Козмы Пресвитера в развитие болгарской и общеславянской ораторской прозы может быть полностью оценен лишь тогда, когда во всем своем многообразии будет изучен путь развития общеславянской ораторской прозы от Кирилла Философа до Софрония Врачанского, от Савы Неманича до Гаврила Стефановича Венцловича, от Илариона Киевского до Феофана Прокоповича.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ · ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XX, 1969

ИЗ КОММЕНТАРИЯ К СЛОВУ О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ

А. В. Болдур

Наша статья содержит четыре отрывка из комментария к „Слову о полку Игореве".

Первый относится к призыву автора „Слова" к галицкому князю Ярославу Осмомыслу („меча времены"). Второй и третий отрывки представляют собой попытку объяснить темные места в характеристике и деятельности полоцкого князя Всеслава („воззни стрикусы" и „Дудутки"). Наконец, четвертый и последний отрывок комментирует загадочное место „Слова" („копья поют на Дунае") перед плачем Ярославны. Мы расположили наши отрывки в том порядке, в каком объясняемые места находятся в самом „Слове о полку Игореве".

1

„МЕЧА ВРЕМЕНЫ"

В обращении к галицкому князю Ярославу Осмомыслу автор „Слова" щедро отпускает по его адресу гиперболы. Читаем в „Слове":

„Подперъ горы Угорскыи своими железными плъки, заступивъ Королеви путь, затворивъ Дунаю ворота, меча времены чрезъ облакы".[1]

Конечно слово „времены" здесь совершенно не подходит, граничa с абсурдом. Это было давно замечено. Чешский переводчик „Слова" W. Hanca (Igor Swatoslawič, Praha, 1821) заменил слово „времены" словом „бремены". Эта перемена, бившая шагом вперед, означала, что Ярослав бросал через облака тяжести, конечно, в своих врагов.

Многие приняли эту конъектуру. Все же Н. Тихонравов чувствовал, что это нововведение не вполне объясняет недоуменный пассаж. Поэтому в своих заметках к „Слову" он пишет: „испорченное место" и ставит рядом „бремены", а в скобках вопрос.[2]

Однако, А. А. Потебня и А. Смирнов, а за ними и многие другие приняли такое толкование без возражений.[3] И таким образом эта конъектура получила всеобщее распространение.

---

[1] В. Ф. Ржига и С. К. Шамбинаго. Слово о полку Игореве. Москва, 1959, с. 16.

[2] Н. С. Тихонравов. Слово. Москва, 1866, с. 63.

[3] А. А. Потебня. „Слово". Изд. 2, Харьков, 1914, с. 106.
А. Смирнов. О „Слове". Т. II. Воронеж, 1879, с. 111.

В настоящее время Р. О. Якобсон с полным основанием возражает против неё, указывая на то, что выражение „меча бремены" не находит себе оправдания в семантике церковного слова „бремя", равно как и древнерусского слова „беремя".[1] Со своей стороны предлагает заменить „времены" словом „камены". К сожалению, это предложение не совсем мирится с палеографией: *ка* даже отдаленно не похоже на вре.

Мы предлагаем заменить слово „времены" словом „кремены". В полууставе XV века буква *к* очень похожа по своему написанию с *в*. Следовательно, предлагаемая замена находит себе полное оправдание с палеографической точки зрения. Вместе с тем и предложение в целом приобретает свой естественный смысл. Известно, что в древности у многих народов было в обращении метательное оружие и по преимуществу кремневое.

Самым простым, примитивным оружием были сначала камни (кремни) и палки. Бросание кремней в столкновениях часто практиковалось. Со временем для метания стали изобретаться примитивные машины, а оружие совершенствовалось: к стрелам приделывались наконечники, чаще всего кремневые, иногда из оленьего рога или кости.

Кремни (флинт, плотный халцедон) встречаются в природе вообще очень часто. Кремней много в Карпатах и особенно в северной части Восточных Карпат.

Автор „Слова" сослался на метание кремней, так как Ярослав мог располагать ими и свободно пользоваться, и взял в качестве примера метание кремней, как более твердых пород. Кремни имеются не только в Карпатах, но и на берегах Дона, где все гальки — исключительно кремни.

Желая польстить князю Ярославу автор „Слова" употребил гиперболу бросания кремней через облака. Так высоко и далеко мог он бросать их в своих врагов!

2

„ВОЗЗНИ СТРИКУСЫ"

Повествуя о полоцком князе Всеславе и превратностях его судьбы, автор „Слова", после того как упомянул, что Всеслав мимолетно посидел на золотом столе Киевском, употребил фразу, которую я по изданию 1800 г. процитирую целиком, чтобы нагляднее представить себе весь контекст:

„Скочи отъ нихъ лютымъ звѣремъ въ плъночи из Бела-града, обѣсися синѣ мьглѣ, утръ же воззни стрикусы оттвори врата Нову-граду, разшибе славу Ярославу, скочи влъкомъ до Немиги съ Дудутокъ".

Это одно из двух-трех самых трудных мест Слова, в котором дается основная характеристика князя Всеслава и отмечается главная черта его жизни: смена вперемежку удач с неудачами.

В самом деле, как только он коснулся „стружием злата стола Кіевского", сейчас же за этим последовала неудача: должен был спасаться бегством из Белгорода.

---

[1] Р. Якобсон. В: Труды Отдела древнерусской литературы, т. XIV, 1958, с. 107. (ТОДРЛ.).

Как только он отворил врата Новгорода, опять вынужден был скакать волком до Немиги, где его постигло поражение (как это известно из летописей).

В приведенном выше тексте „Слова" находятся загадочные слова „воззни стрикусы".

Среди исследователей „Слова" укрепилось мнение, что „стрикусы" означает боевой топор, секиру. Всеслав „вонзил" его в ворота Новгорода, открыл их, благодаря этому, и завладел городом. Так думали И. М. Снегирев, А. А. Потебня, В. Н. Перетц, С. Шамбинаго и В. Ржига, А. С. Орлов, Н. К. Гудзий и думает Д. С. Лихачев.[1]

„Стрикусы" производили от „strit-akis", слова верхне-древненемецкого языка. Это слово, однако, не засвидетельствовано славянскими словарями, что было слабым местом конъектуры. Так как другой лучшей не было, приходилось ею довольствоваться.

Одиноким оставалось мнение М. Максимовича о том, что „стрикусы" сродни украинскому стрикусу — тарану, которым бьют конопляное масло, так как это совершенно не вязалось с представлением о захвате Новгорода Всеславом.

Что же касается слов „утръ же", то они были поняты всеми переводчиками как „а на утро" и это предположение было вполне последовательным, так как в предшествующем предложении шла речь о полночи.

Как вдруг из-за океана пришла новая конъектура. Н. М. Дылевский называет ее „переворотом". Р. О. Якобсон противопоставил этому пассажу соответствующий текст Екатерининской копии, в которой читаем: „Утръже вазнистри кусы". Интерпретируя это место, переводчик указал, что „утръже" есть аорист от „утръгнути" — урвать, „вазни" — родительный падеж единственного числа от вазнь — счастие, удача. А „стри" было понято как два слова: „с три". Получается смысл: „урвал счастья с три куса (клока)".

Любопытно, что еще в 1879 году А. Смирнов в своем комментарии к „Слову" писал: „Для объяснения этого слова не будет ли когда-нибудь полезным слово „вазнив", счастливый („въ ратехъ вазенъ")." Оказалось, что наступило такое время и этим словом через три четверти века воспользовался Р. Якобсон.[2]

Первым высказался в пользу предложения Р. О. Якобсона Л. А. Булаховский.[3]

Н. М. Дылевский оказался более осторожным. Излагая эту конъектуру, он замечает, что естественнее было бы все же в данном предложении сочетание „три кусы вазни" (без предлога „с"). Удач было по его подсчету, как и по подсчету Р. О. Якобсона, три, и, следовательно, незачем было измерять их приблизительно. Вот этот винительный приблизительного количества и расшатывает сразу же убедительность нового чтения и делает его весьма сомнительным. Вероятно, поэтому Н. М. Дылевский воздержался от окончательного решения.

---

[1] Н. М. Дылевский. „Утр же воззни стрикусы отвори врата Нову-граду" в Слове о полку Игореве в свете данных лексики и грамматики древнерусского языка". В:, ТОДРЛ, т. XVI, 1960, с. 60—69.

[2] А. Смирнов. О Слове о полку Игореве, т. II, с. 115—116.

[3] Л. А. Булаховский. О первоначальном тексте Слова о полку Игореве. В: Известия Академии наук, Отделение литературы и языка, т. XI, вып. 5, 1952, с. 442 и 446.

По-видимому, А. В. Соловьев принял эту конъектуру, так как, давая отзыв об итальянском переводе „Слова“ R. Poggioli, который во всем следовал своему учителю Р. О. Якобсону, замечает, что „утръже“ было ошибочно переведено „по утру“ и передает по-русски всю фразу так: „значит урвал счастья с три клока, хотя Всеслав был счастлив, но временно, в три куса“.[1]

Сам же Р. О. Якобсон в своем переводе „Слова“ передал эту фразу так: „Знать трижды ему удалось урвать по кусу удачи“.[2]

По нашему мнению, конъектура, как она была предложена Р. О. Якобсоном, совсем не кажется убедительной. Она находится в явном противоречии со смыслом текста. У Всеслава, как видим из текста „Слова“, были не три фактические удачи, а только две и именно: 1) временное овладение Киевом и 2) открытие ворот Новгорода.

То, что он расшиб славу Ярослава, не является самостоятельной удачей. Это обстоятельство тесно связано с овладением Новгорода, будучи только рефлексом открытия ворот этого города, только отражением реального факта в сфере идей. Отсюда следует, что если можно назвать удачи „кусами“, то этих кус — не три, а только два.

Кроме того, необходимо учесть еще одно обстоятельство: об удаче Всеслава в Киеве говорится перед интерпретируемым предложением, а о Новгороде после. Получается, что три удачи не перечисляются рядом одна возле другой, а подбираются переводчиками. Это производит впечатление натяжки, искусственности.

Совершенно неприемлемым представляется нам и толкование слова „утръже“, как аориста от глагола „утръгнути“. Понимание „по утру“ или „утро же“ подсказывается контекстом как противопоставление „полночи“, о которой говорилось в предшествующем предложении.

Здесь простое совпадение двух форм — „утръ же“ существительного и „утръже“ глагола.

Такие морфологические совпадения в разных толкованиях нередкое явление. Возьмем несколько текстов из того же „Слова“.

Например: „и схоти ю на кровать“. Толковалось „с хотию“, т. е. с любимцем, предложный падеж от существительного „хоть“. Но М. В. Щепкина истолковала это слово как „исхоти“, 3-ье лицо единственного числа аориста от глагола „исхытити“—исхитить, исторгнуть[3]. Тут тоже совпадение формы существительного с глаголом. Прибавим к этому из заключительной части „Слова“ „хоти“ в фразе „Ольгова коганя хоти: тяжко ти голова“. Здесь слово „хоти“ толкуется то как „любимец“, то как союзы „хоть и“.

Вот и другое совпадение. В тексте: „Кая раны дорога“ слово „кая“ считается то прилагательным „какой, какая“, то аористом от глагола „каяти“.

Мы провели параллели для подтверждения той мысли, что вовсе не обязательно „утръ же“ считать глаголом и не менее законно считать его наречием времени („а поутру“) или существительным („утро же“).

---

[1] А. В. Соловьев. Новый итальянский перевод „Слова о полку Игореве“. В: ТОДРЛ, т. XIII, 1957, с. 649—655.

[2] Р. О. Якобсон. Изучение Слова о полку Игореве в Соединенных Штатах Америки. В: ТОДРЛ, т. XIV, 1958, с. 102—121. См. перевод „Слова“ в конце статьи.

[3] М. В. Щепкина. О палеографических особенностях рукописи „Слова о полку Игореве“. В: ТОДРЛ, т. IX, 1953, с. 23.

Следует ли отсюда, что надо целиком отвергнуть конъектуру Р. О. Якобсона? Мы думаем, что должно остаться в силе его удачное обращение к Екатерининской копии. Хотя, как указал еще в 1890 году И. И. Козловский, а в наше время Д. С. Лихачев и М. В. Щепкина, издание 1800 года выше этой копии по точности, и предпочтительнее пользоваться им,[1] но могут быть отдельные случаи, где она передает текст рукописи удачнее. Сохраняя этот пассаж в передаче Екатерининской копии: „Утръже вазнистри кусы", разделим его на слова иначе, чем это сделал Р. О. Якобсон, а именно: „Утръ же вазни стри кусы". Здесь „утръ" — именительный падеж единственного числа существительного утро; „вазни" родительный падеж от „вазнь" — счастье, удача; „стри" — упрощенная форма императива от неправильного глагола „сътръти" (аорист, 3 лицо ед. ч. „сътрь" и „стръ" в Синайской псалтири).[2] Отсюда 3-ье лицо единственного числа императива будет „сътъри", а по аналогии с написанием аориста в Синайской псалтири, даже „стри", та же форма, какая слышится и значится в названии бога ветра Стрибог. Название этого бога Д. Зеленин производил от „сътъри", т. е. сотри, уничтожь.[3]

А Л. П. Якубинский, кроме того, считает, что этот же корень „стри" имеется и в слове „стрела". Действительно перфектное причастие от глагола „сътръти" будет „сътрълъ", по звуку близко подходящее к слову „стрела", образ символизировавший быстроту ветра.[4]

По поводу возможного возражения о пропуске твердого знака в „стри" (вместо „сътри"), следует заметить, что в это время древнерусская письменность испытывала заметное влияние южнославянской письменности, характеризующейся утратой редуцированных звуков.[5] Поэтому в „Слове" замечается колебание между употреблением ъ и отказом от него. Случаи пропуска ъ в „Слове" неоднократны. Например, „стугою", на что обратил внимание уже Н. М. Дылевский, и кроме того: 1) „взмути рѣки и озеры" — вместо „възмути", 2) „снесеся хула на хвалу" — вместо „съснесеся" от „съснестися", 3) „се ли створисте моей сѣдинѣ" — вместо „сътвористе" от „сътворити". Вероятно, и „смысленый" должно было бы быть „съмысленый" (от глагола „съмыслити") или „съмысльный". Наконец, и в конъектуре Р. О. Якобсона предлог „с" тоже без твердого знака.

Если правильна наша точка зрения на чтение разбираемого текста „Слова", то в переводе на современный русский язык у нас получится:

„Утро же удачи [да и] сотри [у] кусы!"

---

[1] Д. С. Лихачев. История подготовки к печати текста „Слова о полку Игореве". В: ТОДРЛ, т. XIII, 1957, с. 66—89.

М. В. Щепкина. К вопросу о разночтениях Екатерининской копии и первого издания Слова о полку Игореве В: ТОДРЛ, т. XIV, 1958, с. 71—76.

[2] А. Вайян. Руководство по старославянскому языку. Москва, 1952, с. 312—313.

[3] Д. Зеленин. Этимологические заметки. ИОРЯС, 1903, т. VIII, кн. IV, с. 268.

[4] Л. П. Якубинский. История древнерусского языка. Москва, 1953, с. 339.

Мы считаем неубедительной попытку Марка Вея истолковать слово „Стрибог" как наименование главного славянского бога, отца неба, в разрез с ясным указанием „Слова" о том, что Стрибог — бог ветра. Основной свой вывод автор формулирует как возможность (Возможно, что бог отец был „Стрибог") и вообще все время оперирует только возможностями (M. Veg. Hypothèze pour l'étymologie de vieux russe Stribog — BSL, Bd. 53, 1958; перевод статьи в: Вопросы языкознания. Москва, 1958, № 3, с. 96—99).

[5] Ф. П. Филин. Образование языка восточных славян. М. — Л., 1962, с. 262.

Какие же это [у]кусы? Надо связать этот текст не с последующим предложением, а с предыдущим. Мы знаем из летописи, что овладение Киевом со стороны Всеслава было целой эпопеей. Автор „Слова" ограничивается намеками, а ведь известно, что Всеслава киевляне вывели из „поруба" (тюрьмы), сделали его своим князем, а затем после 7 месяцев княжения он вынужден был бежать от них из Белгорода. Будучи „вещим", он мог предвидеть, что те же киевляне, возведшие его на престол, при приближении к Киеву Изяслава с поляками, выдадут его по первому требованию. Здесь имели место настоящие укусы, отнюдь не кусы удачи, а укусы неудачи.

Вот как рассказывается об этом в Ипатьевской летописи под 1068 годом.

Киевляне. . . собрались на торговой площади. Отсюда они послали князю (Изяславу) сказать: „вот Половцы разошлись по нашей земле; дай, князь, оружие и коней, и мы еще будем драться с ними". Изяслав этого не послушал, боясь, вероятно, дать оружие в руки населения. Тогда киевляне разделились на две части: одна часть пошла к тюрьме, а другая на княжеский двор. 15 сентября жители разломали темницу Всеслава и поставили его себе князем, а княжеский двор разграбили. Изяслав со Всеволодом бежали. . . Всеслав оставался в Киеве (князем) семь месяцев.

Под 1069 г. — продолжение рассказа — Изяслав с Болеславом (польским) пошел на Всеслава: тот вышел к Изяславу навстречу и пришел в Белгород. Когда наступила ночь, Всеслав тайком от киевлян бежал из Белгорода в Полоцк. На другой день киевляне, видя, что князь бежал, вернулись в Киев и попросили заступничества Святослава и Всеволода перед Изяславом, которые обещали им его. Изяслав не привел поляков, но расправился с теми, кто освободил Всеслава, казнив 70 человек. Затем он выгнал Всеслава из Полоцка и посадил там своего сына. . . а Всеслав бежал.

Следовательно, для Всеслава жизнь складывалась все время полной тревог. Его „кусали" основательно и ему приходилось изворачиваться, ища выхода.

Автор „Слова о полку Игореве" хотел выразить ту мысль, что не успела пройти ночь, как утро внесло нечто новое в его положение: он уже занял Новгород! Быстрота движения поразительная, но не менее поразительна и внезапная перемена картины!

Между „Словом" и летописью имеется некоторое хронологическое разногласие, но для нас это сейчас несущественно, так как мы занимаемся только установлением смысла отрывка из текста „Слова" и не вдаемся в подробности исторической последовательности событий.

Нам представляется, что предложенная нами конъектура морфологически правильна и находится в полном согласии с текстом.

3

„ДУДУТКИ"

Как мы видели выше из приведенного нами отрывка из „Слова", полоцкий князь Всеслав побежал навстречу завоевателям подвластного ему города Минска „съ Дудутокъ".

Где находилась эта местность? Н. М. Карамзин полагал, что Дудутки — место вблизи Новгорода, где расположен монастырь на Дудутках.[1] Многие приняли это объяснение, например такой ученый как А. С. Орлов.[2] Но митрополит Евгений Болховитинов, интересовавшийся „Словом", смолчал относительно существования такого монастыря и вообще его существование не подтвердилось.

Поэтому Ф. И. Прийма основательно полагает, что этот предполагаемый монастырь, принятый на веру комментаторами „Слова", является „печальным недоразумением, вызванным случайной ошибкой знаменитого историографа".

Откуда же мог побежать Всеслав к реке Немиге?

В прошлом столетии И. Д. Беляев отождествлял Дудутки с селом Дудич южнее города Минска, вблизи от верховьев реки Немана. „От Дудуток, — пишет автор, — Всеслав отправился к Неману, или Немиге, а село Дудич расположено как раз очень близко от верховьев Немана".[3]

Как видим, этот автор отождествлял Немигу с Неманом, в согласии с первыми переводчиками Слова. Теперь Немига считается притоком реки Свислочь, на обеих берегах которой расположен город Минск.

К. В. Кудряшов упоминает еще два села с именем Дуды, находящиеся к западу от Минска, за Березиной, притоком Немана, но вне границ полоцкого княжества во времена Всеслава, и два села с именем Дудич (т. е. еще одно село, кроме того, на которое сослался И. Д. Беляев), но оба эти села расположены к югу от Минска. К. В. Кудряшев справедливо отмечает, что ни одно из этих сел не может быть признано Дудутками. К сожалению, сам он повторил прежнее мнение о Дудутках близ Новгорода.[4]

Отмечаем и наличие предложения совершенно отказаться от слова „Дудутки" Р. Якобсона, предлагающего читать вместо „съ Дудутокъ" — „сдулъ токъ". Эта конъектура носит искусственный характер и мало вероятна. Автор „Слова" действительно сравнивал сражение с процессом мирного труда во время молотьбы, но он не мог извратить правду. Как мог Всеслав „сдуть токъ", когда известно, что на Немиге он потерпел жестокое поражение и вынужден был бежать?

Кроме того в предложении: „Скочи влъкомъ до Немиги съ Дудутокъ" при конъектуре Р. Якобсона, мы вправе ожидать перед *съ* союз *и*, который отсутствует.

Вообще, выражение „сдул ток" является столь же неожиданным, сколь и изолированным от контекста.

По ходу событий Всеслав, завоевав Новгород, должен был направиться к Немиге (вблизи от Минска), с севера на юг. Из летописей видно, что Всеслав прибыл к Немиге, чтобы посчитаться с триарками, опустошившими Минск (т. е. князьями Изяславом, Святославом и Всеволодом).

---

[1] Ф. И. Прийма. Зориан Доленга — Ходаковский и его наблюдения над „Словом". В: ТОДРЛ, т. VIII, 1951, с. 88—89.

[2] А. С. Орлов. Слово о полку Игореве. Изд. 2, М.—Л. 1946, с. 130.

[3] И. Д. Беляев. О географических сведениях в Древней России. В: Записки Имп. Географического общества, т. VI, С.—Петербург, 1852, с. 165. Любопытно, что именно это устаревшее отождествление Дудуток с селом Дудич принято А. Мазоном. В сборнике: Слово о полку Игореве — памятник XII века. Москва, 1962, с. 298.

[4] К. В. Кудряшов. В сборнике: Слово о полку Игореве. Под ред. И. Г. Клабуновского и В. Б. Кузьминой. Москва, 1947, с. 82; Половецкая степь. Москва, 1948, с. 79.

С другой стороны, села, упомянутые выше, находились к югу от Минска и не играли никакой роли в истории полоцкой земли. В „Слове о полку Игореве“ излагаются исторические события в большом масштабе и его география находится в тесной связи с этими событиями. Почему должен был быть упомянут незначительный географический пункт Полоцкой страны — Дудутки, а не один из главных городов, находившихся во власти Всеслава и оставшихся неизвестными, как исторические?

Чтобы быть на высоте положения, Всеслав нуждался в подкреплении своей дружины. Часть его дружины, с которой он завоевал Новгород, должна была остаться в этом городе для охраны его и управления. Где мог он получить подкрепление? Конечно, только в больших городах полоцкой страны, где находились дружинники, т. е. в Полоцке, Витебске, Друцке. Но ни Полоцк, ни Витебск не лежали по прямой линии, самой короткой к Минску. Только Друцк удовлетворял требованию скорости, как пункт поспешного перехода Всеслава вместе с дружиной от Новгорода к Немиге, и именно в нем он мог по дороге усилить свои военные силы без промедления.

Наконец, ни Полоцк, ни Витебск не смахивают по своему написанию на Дудутки. Только Друтск, если допустить неправильное чтение издателей „Слова“, до некоторой степени похож на Дудутки. Поэтому мы считаем необходимым заменить „Дудутки“ городом Друцком, который играл очень важную роль в истории полоцкой земли, в особенности во времена Всеслава.

Посмотрим, как мирится эта гипотеза с требованиями палеографии. Старое название города Друцка в Лаврентьевской летописи Дрьютьскъ (под 1092 и 1096 гг.), а в Радзивиловской хронике Дрютскъ. Берем для сравнения среднее написание в родительном падеже: Дрьютска (без второй редуцированной после *т*), так как такое написание ближе ко времени составления „Слова“.

С палеографической точки зрения начало слова *Др* легко сближается с *Ду*. Равным образом и окончание *тска* легко может быть сближено с окончанием токъ (Дудуток), так как *с* сходно с *о*, а окончание *ъ* могло быть смешано с *а*. Остается середина слова *ью*. Но Дрьютскъ, вероятно, произносился тогда „Друтскъ“ соответственно с дальнейшей эволюцией произношения этого слова. В написании его очень вероятна промежуточная форма: впереди *у* сохранился *ь*, и таким образом в родительном падеже получилось Дрьутска.

Итак, имеем следующее соответствие двух рядов:

Ду—ду—токъ	
Др—ьу—тска	

Настало время совсем отказаться от Дудуток за невозможностью найти эту местность. Несомненно, в оригинале стояло другое слово вместо него, и, как мы думаем, именно „Дрьутска“, издатели же „Слова о полку Игореве“ просто не сумели правильно прочитать его и в результате получились фантастические, висящие в воздухе „Дудутки“.

4

„КОПЬЯ ПОЮТЪ НА ДУНАЕ"

В издании „Слова о полку Игореве" 1800 года перед самым плачем Ярославны находится предложение: „копья поютъ на Дунае".[1]

Никто из комментаторов не мог понять отчего копья поют, при каких обстоятельствах и при том на Дунае? Ведь в XII веке русское копье не было метательным оружием, производящим некоторый звук в воздухе, а ударным. Поэтому копья не могли петь. Д. С. Лихачев допускал порчу и извращение смысла в этом месте.[2]

Были сделаны попытки угадать смысл.

П. П. Вяземский считал, что место этого предложения в начале плача Ярославны и в то же время исправлял слово „поютъ", заменяя его словом „поят".[3]

А. Смирнов полагал, что это место неиспорчено, оставляя его без объяснения и слова „на Дунае" соединял с плачем Ярославны.[4] Под Дунаем автор понимал реку вообще. А. А. Потебня сохранил текст в неприкосновенности и указал на „параллелизм" между пением копий на Дунае, в идеальной дали, и плачем Ярославны, равно как и ниже между пением девиц на Дунае и тем, что здесь „страны рады, гради веселы", и считал этот параллелизм „песенным, традиционным" в народной поэзии.[5]

Помимо указания на параллелизм, мы не находим у автора никакого объяснения для пения копий. Кроме того, остается без объяснения, почему „пение копий" должно предшествовать „плачу Ярославны", а не наоборот: радость следовать за плачем. Что было естественнее, даже с точки зрения традиции? Конечно, сначала плач и потом радость соответственно ходу самых событий и оптимизму, выраженному в последней заключительной части „Слова".

Е. В. Барсов со всем убеждением поддерживал замену глагола „поютъ" глаголом „поят", мотивируя это тем, что в восточной поэзии употреблялось выражение „поить оружие", в смысле „кровавого сражения". Только как поэтический прием Дон назван Дунаем, может быть, подражая песням Бояна или по примеру народной поэзии, честящей всякую большую реку именем Дуная.[6]

Предложение П. П. Вяземского и Е. В. Барсова было принято в наше время И. Д. Тиуновым; и он тоже понимает под Дунаем вообще реку.[7]

К сожалению, указанные выше авторы оставляли без объяснения вопрос, почему автор „Слова о полку Игореве" говорит о кровавом сражении в совершенно неподходящем месте. Ведь он успел уже с обилием поэтических красок описать сражение русских с половцами гораздо раньше. Зачем же надо было упоминать о каком-то другом сражении перед самым плачем Ярославны, с глаголом в настоящем времени?

[1] В. Ф. Ржига и С. К. Шамбинаго. Слово о полку Игореве. Москва, 1959, с. 20.

[2] Д. С. Лихачев. Устные истоки художественной системы Слова о полку Игореве. В: Сборник исследований и статей. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.—Л., 1950, с. 76.

[3] П. П. Вяземский. Замечания на Слово. С.-Петербург, 1875, с. 400—404.

[4] А. Смирнов. О Слове о полку Игореве. т. II. Воронеж, 1879, с. 123.

[5] А. А. Потебня. Слово о полку Игореве. Изд. 2. Харьков, 1914, с. 135.

[6] Е. В. Барсов. Слово о полку Игореве, т. II, 1888, с. 64.

[7] И. Д. Тиунов. В: Сборник исследований и статей. Под ред. В. И. Адриановой-Перетц, М.—Л., 1950, с. 199.

В объяснительном переводе Д. С. Лихачева сохраняется без изменения слово „поют“ и в скобках добавляется: поют бросаемые копья; где-то воюют. Слова „на Дунае“ он, по примеру А. Смирнова, присоединяет к плачу Ярославны.[1]

Остается совершенно непонятным, почему автору Слова надо было говорить, что где-то воюют и почему поют бросаемые (кем-то) копья? Какую связь имеет это с изложением событий в „Слове“?

Объяснение Д. С. Лихачева не только не облегчает понимания этого места, но, напротив, осложняет. Какую связь могло бы иметь какое-нибудь сражение, происходящее, может быть, на значительном расстоянии от описываемых мест, с контекстом „Слова“?

Видя заколдованный круг, в котором вращаются поиски смысла этого предложения, Л. А. Булаховский решил внести в обсуждение вопроса новое предложение, а именно вместо „поют“ и „поят“ он предложил слово „колют“, и в этом случае автор полагает, что предложение может быть связано с предшествующим текстом: „Ныне сташа стязи Рюриковы, а друзие Давидовы; нъ рози нося им хоботы пашутъ“. По русски: „Поднялись знамена Рюрика и другие Давида, но (за отсутствием между ними согласия) развеваются полотнища стягов их по разному“. К этому автор добавляет: „и копья их разно колютъ“.[2]

Но и это предложение не дает удовлетворительных результатов. Полотнища флагов могут развеваться в разные стороны, но как могут копья разно колоть? Это настоящая загадка.

Любопытно, что большинство советских переводчиков не ставят обсуждаемое предложение в связь ни с предшествующим текстом, ни с последующим.

Но имеются и попытки установить связь. Так например, Н. А. Заболоцкий связывает это место с предшествующим текстом: „Но флаги их не развеваются одинаково, разно поют копья их и блестят“.[3]

Попытку связать обсуждаемое предложение с последующим текстом, с плачем Ярославны, делает И. Н. Новиков, который пишет: „Не копья поют на Дунае, но слышится мне голос Ярославны“.[4]

Это превращение утвердительного предложения в отрицательное является совершенно произвольным. Автор „Слова“, прибегающий иногда к отрицательной форме, чтобы усилить эффект в стиле народных песен, сам бы мог употребить такой оборот, но он этого не сделал.

Опустили слово „Дунай“ В. И. Стеллецкий, Н. А. Заболоцкий и другие.

Это колебание исследователей и переводчиков в определении смысла предложения доказывает только, что оно не связано ни с предшествующим текстом, ни с последующим.

Позволяю себе обосновать гипотезу, которая кажется мне очень правдоподобной.

Глагол „петь“ не является здесь случайным, но выбран автором вполне сознательно и находит себе полное оправдание.

[1] Д. С. Лихачев. Слово о полку Игореве. Изд. 2. Москва, 1955, с. 84.

[2] Л. А. Булаховский. О первоначальном тексте Слова о полку Игореве. В: Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка, т. XI, кн. 5, 1952, с. 449.

[3] Н. А. Заболоцкий. В сборнике: Слово о полку Игореве. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.—Л., 1950, с 220. („Литературные памятники“).

И. Н. Новиков, Там же, с. 173.

По общему правилу, петь значит радоваться. Иначе, если бы шла речь о печальной песне, это было бы как-то отмечено.

Откуда же приходит радость?

Так как выражение „копья поют на Дунае" нельзя связать ни с предшествующим текстом, ни с последующим, то в этом мы видим указание на то, что оно случайно находится не на своем месте.

Подходящим местом было бы для него перед самым рассказом о бегстве Игоря, перед словами „Прысну море полунощи". Здесь оно означало бы выражение большой радости: начинали петь те же русские копья, которые были переломаны на поле сражения русских с половцами, принесшего столько горя русской стране. Теперь, перед бегством Игоря, они предчувствуют его успех, радуются, поют русским князьям славу, оживают целиком, становятся так сказать „на ноги", образуя хор. Игоря приветствует густая чаща оживших копий.

Автор персонифицирует копья, так как петь могут только живые существа, и тем самым усиливает впечатление до крайних пределов, создавая поэтический контраст. Ярославна плачет, заклинает, обращаясь к главным силам природы, чтобы избавить любимого мужа от плена, но она не знает того, что знает автор „Слова". Он дает нам понять, что после этого плача придет большая радость, намекает на ближайшую перемену в политической обстановке, на перелом в судьбе русской страны. Сам бог (на этот раз христианский) помогает Игорю.

Ниже автор говорит о другой радости: после бегства Игоря девицы поют ему славу на Дунае.

Мы связываем эти два проявления радости: одно в предчувствии бегства Игоря из плена и другое после успешного бегства, после оправдавшегося предчувствия.

Конечно, копья поют именно там, где они были изломаны в пылу сражения, у реки Донец. Девицы поют на Днепре, согласно толкованию слова „Дунай", принятому очень многими исследователями „Слова".

Теперь нам остается представить себе только, как красив этот поэтический образ: взаимно перекликаются ожившие копья на Донце и девицы на Днепре! Радость всеобщая на большом расстоянии. Справедливость торжествует! Русская земля избавлена от нависшей опасности.

Мы объясняем себе неподходящее место, на котором находится сейчас выражение „копья поют на Дунае", тем, что плач Ярославны, ввиду своего совершенно особого характера, вероятно вошел в состав „Слова" не сразу. После включения его в текст „Слова", упомянутое предложение случайно попало перед „плачем" вместо того, чтобы занять место после него.

Но не исключена также возможность, что эта ошибка произошла по вине переписчиков. Во всяком случае в нынешнем своем месте это предложение не имеет никакого смысла и все попытки придать ему смысл совершенно безуспешны.

По изложенным выше основаниям мы находим, что „пение копий" должно непосредственно предшествовать бегству Игоря, там его надлежащее место и там оно находит свое объяснение.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ · ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XX, 1969

ПО ВЪПРОСА ЗА ПРОЗАТА У ШЕКСПИР

Руси Русев

Най-важната външна отлика на драмите на Шекспир е тая, че те всички са писани в стихове, смесени с проза. В две от тях — „Веселите уиндзорки" и „Много шум за нищо" — прозата преобладава: това, може да се каже, са драми в проза. Фактът, че Шекспир е писал „Веселите уиндзорки" и „Много шум за нищо" (заедно с които могат да се споменат „Дванадесета нощ" и „Както ви се харесва") като драми, гдето прозата е повече от половината текст, е обстоятелство от значение. Дори само тая проза, която фигурира в драмите на Шекспир извън четирите споменати, ни дава право да говорим за него, освен като поет, също и като прозаик, независимо от това, какво е количеството на прозата в тая или оная от драмите. Но такова право ние имаме особено въз основа на споменатите четири драми. Те показват, че макар и да е избрал стихотворната реч като свое изразно средство, той е могъл да не ѝ дава преднина — да предпочита пред нея друго изразно средство, именно прозата. Причината за това не може да бъде друга освен тая, че през дадения период от своето творчество Шекспир е чувствувал силно прозата в нейното качество на изразна форма за всички като нещо, което го задължава. Приблизителната дата на написването на „Веселите уиндзорки" е 1602 г., на „Много шум за нищо", „Дванадесета нощ" и „Както ви се харесва" — 1600 г. През 1600 г. Шекспир — пак по приблизителна сметка — е написал и втората част на „Хенри IV" и „Хенри V" (първата част на „Хенри IV" се отнася към 1598 г.). В „Хенри IV" и „Хенри V" Шекспир използува прозата, която е застъпена в тях, по най-забележителните начини, по които той изобщо я е използувал в своите драми. Ето защо може да се смята, че всички тия седем драми, които споменаваме, образуват група. Те свидетелствуват за такава ориентация към прозата у Шекспир, каквато няма у него ни преди, ни след тях.

Шекспир не е първият английски драматург, който смесва поезията с проза в своите драми. Писането на драми по такъв начин е нещо, заварено от него: когато той почва дейността си като драматург, тая смесена форма е вече напълно установена. Шекспир не я създава, а само я използува. Обаче с използуването ѝ я доразвива. Така той написва произведения, сложни по форма, както никои други писани преди, или през, или след неговото време в Англия или вън от нея.

Шекспировите драми са сложни по форма не само защото се състоят от стихове и проза в разни пропорции, но и защото тия два основни

вида реч, от които се състоят, не са еднакви по характер. Така белите стихове — основният вид стихотворна реч у Шекспир — не винаги са правилни и съдържат пълния брой срички: понякога Шекспир си служи с бели стихове от две или (по-често) три стъпки, които след стихове с обикновения брой стъпки не могат да въздействуват по някакъв друг начин освен като прекъсване. Заедно с това Шекспир не само в по-ранните си драми си служи с римувани стихове и въвежда песни от всякакви видове. Така е по отношение на стихотворната реч в Шекспировите драми. А по отношение на прозата в тях — тя също не спомага за създаване на впечатление на единна форма, защото е твърде разновидна по характер. Шекспир си служи с разни видове проза — от най-проста (разговорна или фактична) до най-маниерна. Всеки вид проза у него естествено ще въздействува по характерен за себе си начин.

Сложността на формата у Шекспир може да се почувствува особено при сравнение с негови съвременници, като например Марлоу или Бен Джонсън. В основните черти формата е същата и у тримата. У Марлоу и Бен Джонсън тя е по-проста, защото е по-единна. У Марлоу и Бен Джонсън поезията не се различава много от прозата — не в смисъл, че не е поезия, а в смисъл, че идва явно от тоя същи източник, от който идва и прозата му. У Шекспир поезията може да се различава от прозата до такава степен, че за тях да може да се твърди, че не са дело на един и същ човек. И в такива случаи нешекспировска или привидно нешекспировска е прозата, не поезията. Поезията у Шекспир е, с всички нееднаквости, които могат да се констатират в нея, една и съща. Но прозата не е една и съща.

Сложността на формата у Шекспир може да се почувствува още по-добре при сравнение с драматург от романска нация — Молиер например, чиито работи са писани или само в стихове, или само в проза, или Расин. Каквото разнообразие постига, Расин го постига в границите на единната, строго спазвана форма, основана върху александрийските стихове. Такова вътрешно разнообразие има и у Шекспир: то е разнообразието от белите му стихове. Но същите тия бели стихове са разнообразни и чрез това, че в тях има отклонения от възприетата норма. И освен това те се редуват с проза, нееднаква по характер, в зависимост от разните функции, които изпълнява. Така че у Шекспир покрай вътрешното разнообразие, като у Расин, има чисто външно разнообразие, което се дължи главно на присъствието на проза у него.

Прозата е материалът, с който Шекспир създава най-реалистичните си образи — образите на Фалстаф и Нел Куикли. Нейното присъствие в драмите му улеснява (прави естествено) също така въвеждането в тях на сцени, гдето се говори на чужд език (френски), или на два езика (френски и английски), или на разни видове английски (шотландско-английски, ирландско-английски, валийско-английски), или въвеждането на документи (договори, писма и под). Всички посочени начини на използуване на прозата, които са изобщо най-забележителните у Шекспир, се срещат в групата драми, писани между 1598 и 1602 г., т. е. през периода, когато Шекспир използува най-широко прозата. Наистина документи се цитират не само в тях. Но пък само в една от тях — „Хенри IV“ — се цитира един твърде особен вид документ, именно кръчмарска сметка.

I

Фалстаф е лицето, което си служи с проза повече от кое и да е друго от действуващите лица в драмите на Шекспир. Фалстаф говори почти само в проза. Случаите, когато си служи с поезия, са много малко, и това е поезия, въведена или по композиционни причини (на края на сцени, гдето последните два стиха се римуват, както това става в сонетите на Шекспир), или за комичен ефект, така че тя не може да се смята за типична. Прозата — това е средството, чрез което Фалстаф се проявява, и понеже проявите му са различни, различна е и тя самата.

Тя е често твърде маниерна. Това е вид проза, характерна за епохата. Нейната маниерност се състои в изразяването на едно или друго не направо, а чрез разни заобикалки. По използуването на такава проза Фалстаф се приближава до Паролес, действуващо лице във „Всичко е хубаво, когато краят е хубав", един от типичните представители на тоя вид хора, вътрешната пустота на които се проявява у Шекспир най-добре тъкмо чрез нея. Но Фалстаф не си служи само с такава маниерна проза, както не си служи само с нея и Шекспир. Маниерното говорене, което характеризира Фалстаф като човек от вида на Паролес, представлява само една негова страна. Много по-характерен за Фалстаф е начинът на говорене, на който също не е напълно чужда маниерност, но който не се изчерпва с нея. Той се състои в сравняване. За да даде представа за нещо, Фалстаф може да го сравни с нещо друго, нещо трето и т. н. — сравняването може да обхваща у него много неща. Последицата от това е образна проза с хумористична отсянка. Например: „. . . аз съм меланхоличен като котарак или мечка, която дразнят. . . Да, или като пискуна на линколнширска гайда."[1] Чрез тоя похват на сравнение Фалстаф описва какъв е бил на младини: „Когато бях на твоите години, Хал, не бях и колкото орлов нокът в кръста; бих могъл да вляза в пръстена на палеца на кой и да е градски съветник."[2] Или какъв е бил на младини съдията Шалоу: „. . . би могъл да го пъхнеш и него, и всичкото му облекло в кожа на змиорка; калъфът на дискантен обой бе голяма къща за него, дворец."[3] Или пак той на старини: „Кожата ми виси като широка роба на стара дама; изсъхнал съм като стара зимна ябълка."[4]

Близко до тоя похват на сравнение е и изреждането от Фалстаф на ругатни като следните: „Бога ми, ти гладник, ти циглав човек, ти сух говежди език, ти висулка на бик, ти сепия! О, думи нямам да изкажа какво си: ти шивашки аршин, ти ножница, ти калъф за лък, ти отвратителна изправена шпага."[5]

Отличителна черта на прозата на Фалстаф е и играта на думи. Така в словесен двубой със съдията (във втората част на „Хенри IV", действие

---

[1] "I am as melancholy as a gib cat, or a lugged bear. . . Yes, or the drone of a Lincolnshire bagpipe."

[2] ". . . when I was about thy years, Hal, I was not an eagle's talon in the waist; I could have crept into any alderman's thumbring."

[3] ". . . you might have thrust him and all his apparel into an eel-skin; the case of a treble hautboy was a mansion for him, a court".

[4] ". . . my skin hangs about me like an old lady's loose gown; I am withered like an old apple-john."

[5] "'S blood, you starveling, you elf-skin, you dried neat's tongue, you bull's pizzle, you stock-fish! O! for breath to utter what is like thee; you tailor's yard, you bow-case, you vile standing tuck."

първо, сцена втора): „. . . младият лъв се покайва, бога ми, не в пепел и вретище, но в нова коприна и старо хереско вино.“[1]

Характерът на Фалстафовата проза се определя от това, какво е нейното предназначение. Когато е част от диалог, тя може да бъде най-обикновена, да представлява най-проста човешка реч. Прозата от тоя вид показва, че другата, не само напълно маниерната, но и частично маниерната, е нещо пресилено, данък, който Фалстаф плаща на модата.

Фалстаф, в изображението му от Шекспир, е изкусен комедиант. Той комедиантствува не само с користна цел, но и заради самото комедианствуване, например в сцените на „Хенри IV“, гдето говори за себе си като вече остарял или поучава един млад човек. Най-з бележително е проявено комедиантството на Фалстаф в действие второ, сцена четвърта на драмата — комедиантство и в дословен смисъл. Така той, по предложение на принц Хенри, играе ролята на бащата на принца, крал Хенри IV, а принцът играе ролята на това, което е, и след това си разменят ролите. Принцът играе заради самото играене. Но Фалстаф, който също играе заради самото играене, използува случая, за да каже нещо в своя полза. Така постъпва той в първата си роля: „И все пак има един добродетелен човек, но не знам името му“ и пр. И така и във втората: Но колкото за сладкия Джак Фалстаф“ и пр.

Понеже Фалстаф комедиантствува много често, думите му не винаги могат да се вземат сериозно, дори когато са наглед сериозни. Иначе казано, обикновената проза, чрез която Фалстаф се проявява в някои случаи и която отговаря напълно на това определение, е един вид прикритие и трябва пак да се отнесе към неговата склонност към комедиантствуване.

Фалстаф комедиантствува, когато е с хора. Когато е сам, той се проявява като по-сериозен и дори дълбок човек. Това той върши в монолози. У Шекспир има монолози в стихове, които са доста известни поради преобладаващата представа за Шекспир като поет. Такъв е монологът на Фалстаф на тема за честта в първата част на „Хенри IV“, действие пето, сцена първа, или монологът в действие пето, сцена четвърта, който той изрича на бойното поле при вида на един труп — трупа на един от главните участници във въстанието против Хенри IV, Хотспър — и който представлява изложение на неговия светоглед. Какво е чест, Фалстаф обсъжда със самия себе си, като си задава въпроси и им отговаря „Честта може ли да намести крак? Не. Или ръка? Не. Или да махне болката от рана? Тогава честта не разбира от хирургия? Не. Какво е честта? Дума. Какво е тая дума „чест“? Въздух. Хубава сметка! Кой има чест? Оня, който умря в сряда. Чувствува ли я той? Не. Чува ли я? Не. Значи тя е неосезаема? Да, за мъртвите. Но няма ли тя да живее с живите? Не. Защо? Клеветата няма да позволи това. Тогава тя не ми е притрябвала. Честта е просто щит с герб на него. И така, моят катехизис свършва.“[2] Фалстаф не се стреми към „озъбена чест“ (grinning

[1] „. . . the young lion repents; marry not in ashes and sackcloth, but in new silk and old sack“ (гдето sackcloth=вретище, sack=хереско вино).

[2] “Can honour set to a leg? No. Or an arm? No. Or take away the grief of a wound? No. Honour hath no skill in surgery then? No. What is honour? Air. A trim reckoning! Who hath it? he that died o'Wednesday. Doth he feel it? No. Doth he hear it? No. It is insensible, then? Yea, to the dead. But will it not live with the living? No. Why? Detraction will not suffer it. Therefore, I'll none of it; honour is a mere scutcheon; and so ends my catechism.”

honour), както той определя по-нататък вида на един убит благородник, който лежи на бойното поле. Според него всеки убит е „подобие" (counterfeit), каквото той сам не иска да бъде. „. . . да умреш е да си подобие, защото подобие на човека е тоя, у когото няма живот на човек. Но да наподобиш умиране, когато си спасяваш живота по тоя начин, значи да бъдеш не подобие, но наистина верният и съвършен образ на живота."[1] И т. н. Думи от втория монолог, за който споменахме по-горе. В такива случаи, когато Фалстаф, вместо да си играе с езика, само си служи с него (служи си с него, както трябва), няма маниерност, защото има сериозност.

Освен в „Хенри IV" Фалстаф е действуващо лице и във „Веселите уиндзорки", но там той е представен в опростен вид, само като човек, който живее за своите удоволствия. В тая драма Шекспир въвежда и други лица от „Хенри IV", а и „Хенри V" (гдето Фалстаф не участвува, макар и да се говори за него) — Нел Куикли, Бардолф, Пистол и Ним, но не като напълно същите лица с тия имена. За Фалстаф и Куикли тоя, който ги знае от „Хенри IV", може да мисли, че те се преструват, че не се познават от по-рано. В същност това не е така — всички действуващи лица, въведени в комедията от „Хенри IV", включително и Фалстаф, са други лица, макар и със същите имена. Шекспир ги е въвел във „Веселите уиндзорки" просто защото не е искал да се раздели с тях, без обаче да се смята за задължен да се отнася с тях като към същите лица. Те не са същите лица като в „Хенри IV" и с изключение на Фалстаф — в „Хенри V".

Прозата на Фалстаф като израз на неговия скептичен светоглед е често един вид антипоезия. За Фалстаф звездите са най-много „въглени" (cinders of the element) или „главички на карфици" (pins'heads). Но тая антипоезия е пак един вид поезия. Тя е проявена най-силно от Фалстаф именно във „Веселите уиндзорки", действие трето, сцена пета, гдето той описва как се е чувствувал в коша, в който е трябвало да се скрие и в който е бил хвърлен в реката — кош с „мръсни мъжки и женски ризи, къси чорапи, мръсни женски чорапи, мазни кърпички", изобщо с „вонещи долни дрехи", които са плували (казано образно) „в собствената си мазнина". С това, че говори за такива неща — неща, за които не всеки би смятал, че заслужават да фигурират в художествено произведение, — Шекспир разширява границите на художествената тематика. Тия същи неща ни дават право да го свържем с един английски автор от наше време, именно Джеймз Джойс. Джеймз Джойс в своя роман „Финеганови помен" кара перачки, които перат мръсни долни дрехи на брега на река Лифи, да говорят, докато вършат това, за техните притежатели.

II

Куикли е от тия действуващи лица у Шекспир, които говорят само в проза. Фалстаф, както посочихме, се възвисява до стихотворна реч, но Куикли — не. Това, разбира се, има своето значение. Прозата, чрез която тя единствено се проявява, е говорът на обществения слой, към който спада и който е английският народ в неговото мнозинство.

[1] ". . . to die, is to be a counterfeit; for he is but the counterfeit of a man, who hath not the life of a man; but to counterfeit dying when a man thereby liveth, is to be no counterfeit, but the true and perfect image of life indeed."

От двете различни лица, които Шекспир въвежда под името Куикли, едното е кръчмарка и фигурира в „Хенри IV“ и „Хенри V“, другото — прислужница на един лекар-французин, и фигурира във „Веселите уиндзорки“. В последната драма между действуващите лица има едно като оженена за което е представена Куикли в „Хенри V“ — именно Пистол. Това се посочва изрично в самия списък на действуващите лица в тая драма, гдето срещу нейното име четем: съдържателка на кръчмата „Глиганова глава“, преди госпожа Куикли, а сега омъжена за Пистол.“ Но във „Веселите уиндзорки“ между нея и Пистол няма нищо общо, както там няма нищо общо и между нея и Фалстаф.

Че Шекспир е мислил тия две действуващи лица като едно, показва не само името. Показва го също и това, че те, които са уж различни, говорят по един и същ начин. Куикли кръчмарката и Куикли прислужницата се проявяват чрез напълно еднаква, много индивидуална проза, която ги отличава от кое и да е друго действуващо лице у Шекспир, което също се проявява чрез проза. И от това гледище те са едно и също лице.

Куикли е пъргава жена — това в същност означава нейното име на английски, — но доста свободна в нравите си. Когато Фалстаф й обещава да се ожени за нея, тя, независимо от своя немалък жизнен опит и от доста ясното съзнание за своето обществено положение, различно от общественото положение на Фалстаф, се поддава на това обещание — то я поласкава като жена. Тоя момент от своя живот, като незабравим за нея, тя излага в един от най-изразителните късове проза, които се влагат в нейните уста. Иначе, когато интересите й са застрашени, тя знае да ги защищава добре. Едно от средствата за защита, с които си служи, са ругатните.

На Куикли не се пада голям дял от действието в „Хенри IV“, „Хенри V“ и „Веселите уиндзорки“. Тя не е от главните действуващи лица там. Но всичко, което говори, е уместно и съществено. В „Хенри IV“, когато принц Хенри и Фалстаф разиграват комедия, в която Фалстаф играе ролята на бащата на принца, крал Хенри IV, а принцът — ролята на това, което е, и в която бащата осъжда сина си заради безпътния му живот — тая комедия, която читателят ще възприеме като такава и без това да му се посочва допълнително, той ще възприеме още по-определено като такава, благодарение на реакциите, които предизвиква у Куикли: „Божке! Това е голям майтап, честна дума!“, „О, бащата! Как се държи да не се засмее“; „Божке! Той играе като кой и да е от тия безобразни актьори!“[1]

Във „Веселите уиндзорки“ Куикли се проявява чрез език, отличителна черта на който е изреждане на глаголи, несвързани със съюзи: „и пера, изстисквам дрехи, правя бира, пека, търкам съдове, приготвям храна и питие, оправям леглата и върша всичко сама.“ На английски глаголите действуват с особена сила, отсечено, защото са всичките еносрични, и освен това, понеже повечето от тях са специализирани по значение, са употребени без допълнения, което не е възможно на български: „. . . and I wash, wring, brew, bake, scour, dress meat and drink, make the beds, and do all myself.“

[1] "O Jesu! This is excellent sport, i'faith!"; „O, the father! how he holds his countenance"; „O Jesu! he doth it as like one of those harlotry players as ever I see!"

Друг похват, с който Куикли си служи при говорене, е повторението. Това е похват, отличителен за емоционално оцветен говор.: „. . . и аз съм понасяла, и понасяла, и понасяла; и аз съм била разигравана, и разигравана, и разигравана“[1] и пр. Или: „Не, сър Джон; вие не ме познавате, сър Джон. Аз ви познавам, сър Джон. Вие ми дължите пари, сър Джон, и сега търсите да се карате, за да отвлечете вниманието ми от това.“[2] и пр. Или: „Изпълнете си дълга, господин Фанг и господин Снер; изпълнете, изпълнете, изпълнете си дълга спрямо мене.“[3] Повторението у Куикли може да бъде повторение с вариации: „Няма жена в Уиндзор да живее по-добре от нея: прави каквото си ще, казва каквото си ще, купува всичко, плаща каквото ѝ поискат, ляга си, когато обича, става, когато обича, всичко, както го иска.“[4]

Езикът, с който си служи Куикли, в такива негови прояви като току-що посочените, е език, който се чува постоянно в живота, но не винаги успява да влезе в литературата. За Куикли използуването на езика е органична функция. Но нейното съзнание има своите езикови конфликти. Те се състоят от това, че тя употребява понякога думи, на които не знае точните форми, и поради това ги изменя по разни начини, за да ги осмисли. Иначе казано, Куикли прибягва до народна етимология. Като я кара да върши това, Шекспир само я представя още по-определено като жена от народа. Думите, на които Куикли не знае точните форми и които приближава до себе си, като ги етимологизира, са, както може да се очаква, най-често литературни, „високи“ от нейно гледище, от тия думи, които са достояние предимно на по-образованите хора. Например: h o m i c i d e „човекоубийство“, което Куикли превръща в h o n e y - s e e d. На английски не съществува дума h o n e y - s e e d, но тя поне е съставена от елементи, които имат смисъл поотделно. (Honey = мед, s e e d = семе). Или d i r e c t i o n = посока, която тя превръща в e r e c t i o n. Във връзка с последното изменение заслужава да се спомене една сцена във „Веселите уиндзорки“, гдето Куикли, която присъствува на проверката на знанията на един ученик по латински, схваща някои латински думи като английски, и то неприлични, и се изказва в такъв смисъл.

Прибягването до народна етимология е нещо, което Шекспир кара да върши не само Куикли, но и други действуващи лица в драмите му, например Догбери в „Много шум за нищо“.

Маниерното говорене у Шекспир се свързва с влиянието върху него от страна на романите на Джон Лили „Евфюиес, анализ на остроумието“ и „Евфюиес и неговата Англия“ — същия този Джон Лили, който пръв е писал комедии в проза, с което е подготвил възникването на смесената драматична форма, използувана от Шекспир. То се състои в смели и

---

1 “. . . and I have borne, and borne and borne; and have been fubbed off, and fubbed off”, and fubbed of etc.

2 “No, Sir John; you do not know me, Sir John: I know you, Sir John: you owe me money, Sir John, and now you pick a quarrel to beguile me of it”, etc.

3 “Do your offices, do your offices, Master Fang and Master Snare; do me, do me, do me your offices.”

4 “Never a wife in Windsor leads a better life than she does: do what she will, say what she will, take all, pay all, go to bed when she list, rise when she list, all is as she will.” etc.

често пресилени сравнения, антитези и под. Като е писал по такъв начин, Лили се е водил по мода, обща за Западна Европа по това време. За тая мода не може да се смята, че е влияла само отрицателно върху Шекспир, но тя без съмнение му е влияла и така, като го е карала да развива „остроумие, което е сега мъчно за разбиране или за харесване" (Юстас Тилиард). Евфюизмът, както тя се нарича в своята английска проява, според името на героя на двата споменати романа на Лили, означава някаква слабост към движение по периферията на нещата. Такава слабост проявява и Шекспир. Но тя представлява само една негова страна. Той, който пише евфюистична проза, пише наред с нея проза, която я отрича напълно чрез своето съсредоточаване върху същественото. Такава е например прозата на това място в „Хенри IV", гдето Куикли говори за смъртта на Фалстаф: „И така той ми каза да сложа още дрехи на краката му. Аз си пъхнах ръката в леглото и ги пипах, и те бяха студени като камък. След това пипах колената му и така нагоре и нагоре и всичко беше студено като камък."[1] Никакво движение по периферията на нещата тук! Проза като тая налага да се извърши преоценка на творчеството на Шекспир в неговата цялост. За най-важно в това творчество се смята „специализираната", най-отдалечената от обикновения начин на изказване поезия. Но доста важна е и прозата, прозата изобщо и тая проста, която се влага в устата на Куикли, но която в края на краищата е проява на Шекспир. Тя дава представа за човек, по-елементарен от тоя, който е автор на поезията, но и внушителен чрез самата тая елементарност, чрез това, че се ограничава със същественото и не е склонен да прибавя нищо към него, т. е. да го украсява.

Образите на Фалстаф и Куикли са най-реалистичните образи у Шекспир. Чрез Куикли Шекспир създава един „обикновен" човек, само че не като епизодична фигура, каквито са обикновените хора у него, а с поголям дял в развитието на драмите, в които фигурира. Тоя обикновен човек — друга стъпка към реализъм — той кара да говори на обикновен език, не простонароден, но не и напълно подчертано литературен, език, който е основният и най-трайният. Куикли дава усещане за нещо вечно и това вечно е поколения и поколения от хора, които като нея се борят за своето съществуване и някои от които, пак като нея, прибягват в тая борба и до непозволени средства.

III

В първата част на „Хенри IV", действие трето, сцена първа има ремарка, която гласи: „Глендауър говори на лейди Мортимър на валийски и тя му отговаря на същия език." Това значи, че в посочената сцена се води разговор на език, различен от езика, на който е написана драмата, разговор между валиеца Глендауър и неговата женена за англичанин дъщеря, без самият той да е даден. По-нататък, в друга ремарка, за лейди Мортимър пак се казва, че говори на Мортимър на валийски. В същата сцена има още две такива ремарки, последвани от ремарките

[1] "So a'bade me lay more clothes on his feet: I put my hand into the bed and felt them, and they were as cold as any stone; then I felt to his knees, and so upward, and upward, and all was as cold as any stone."

„Глендауър казва няколко валийски думи и се чува музика“ и „валийска песен от лейди Мортимър“, без думите на песента да са дадени.

И така в „Хенри IV“ Шекспир прави тоя експеримент, да означи чрез ремарки, че в драмата се говори на още един език, освен английски — валийски — и че на него се пее и песен.

В „Хенри V“ Шекспир отива по-далеч от това. Там има сцена на разговор на френски и сцена на разговор на два езика, английски и френски, и преди тях — сцена, гдето освен на обикновен английски се говори на английски с местни особености, като лицата, които го говорят, са един ирландец и един шотландец. Така че „Хенри V“ е една малка „вавилония“.

Разговорът само на френски се състои между дъщерята на френския крал Катерина и придворната дама Алиса. Алиса учи Катерина на английски, така че в разговора се чуват и английски думи. Сцената е комична. Алиса прави на Катерина комплименти, че произнася английските думи, на които я учи, като англичанка, но без да я поправя тук и там обаче. Две от английските думи, с които учителката запознава ученичката си, се виждат неприлични на последната (реакция като тая на Куикли при проверката на знанията по латински на ученика във „Веселите уиндзорки“), макар и тя все пак да прави нужните усилия да ги усвои.

Сцената представя добре това недоумение, което човек, незапознат с чужд език, изпитва при сблъскването си с него.

В следващата сцена действуващите лица са пак французи, но те говорят на английски (както и преди това в същата драма, действие първо, сцена втора френският посланик говори пред английския крал на английски), като само някои от тях примесват изрази на френски. Така е и в сцена седма на същото действие. В действие четвърто, сцена четвърта обаче има вече разговор на два езика, който се води на бойното поле във Франция. Пистол, мъжът на Куикли, който участвува в сражението там, вика на един френски войник да се предаде. Следват недоразумения. Някои от думите, които френският войник казва, се схващат криво от Пистол — той ги взема за английски. Става нужда да се превежда. Преводачът, едно момче от английската войска, не може да превежда идиоматичните изрази на Пистол, защото не знае съответствията им на френски. Това е може би най-важното място в цялата сцена.

Забележителна е широтата, която Шекспир проявява на тема „чужд език“. Като кара валиец, ирландец и шотландец да говорят на английски език с местни особености, английски език, който не може да не бъде повече или по-малко смешен за същинските англичани, той остава в границите на незлобив хумор. „Ти си мислил, че понеже не може да говори английски, както го говорят англичаните, вследствие на това не може да си служи с английска сопа“[1] — тия думи, които англичанинът Гауър казва на Пистол във връзка с отношението му към валиеца Флуелен, са образец на антишовинизъм. Тоя антишовинизъм, който е забележителен сам по себе си, е забележителен още и поради това, че е проявен в произведение, което е патриотично по характер — в което се изобразява английската военна слава.

[1] "You thought, because he could not speak Eiglish in the native garb, he could not therefore handle an English cudgel :" etc.

Към края на драмата, в действие пето, сцена втора, Хенри разговаря с Катерина, като той говори на английски, а тя — на френски и Алиса служи за преводачка. Тук, както и преди, в сцената, гдето Алиса учи Катерина на английски, Шекспир не пропуска случая да извлече комичен ефект от това, че обикновено чужденците не произнасят правилно някои характерни за английския език звукове или че изобщо не винаги си служат правилно с английския език. Сцената може да се нарече „натуралистична" защото, независимо от комичната насока, която й дава Шекспир, в нея се възпроизвежда английският език, както той звучи, когато се говори от чужденци, които не го знаят добре не само във фонетично, но и в граматично отношение. Той може да е малко изкуствен, не обаче до тая степен, до която е изкуствен езикът, с който Дефо кара да си служи Петкан в „Робинзон".

Неправилен английски език Шекспир въвежда и във „Веселите уиндзорки". Там такъв език говорят валиецът Еванс и френският доктор Кай (тоя, у когото работи Куикли). Но драмата, в която се говори на два езика, единият от които е наистина чужд, а не някаква разновидност на английски, си остава „Хенри V". Това е драма, за която може да се каже, че Шекспир прави в нея езикови експерименти.

Такъв експеримент прави през XIX в. и един руски писател под Шекспирово влияние, в произведение в шекспировски стил — именно Пушкин в „Борис Годунов". В една сцена там — драмата е разделена само на сцени, — озаглавена „Равнина близо до Новгород-Северск", се говори на три езика: руски, френски и немски. Последните два езика се говорят от един французин и един немец на служба в полската армия, която е разбила русите — капитаните Маржерет и Валтер Розен. Тия двама чужденци не знаят руски. Когато един от бягащите руски войници казва нещо и Маржерт запитва на френски „quoi? quoi?", друг бягащ руски войник повтаря тия думи като руски междуметия: „ква! ква!" и добавя: „Лесно ти е, жабо задморска, да квакаш" и пр.

Тая сцена у Пушкин е по-сложна от двуезичните сцени у Шекспир не само защото в нея се говори на три езика, а и защото единият от двамата чужденци, Маржерет, като говори на другия, Валтер Розен, на френски, си служи често с обращения на немски: „Mon dieu, mein Herr, j'enrage; Qu'en direz-vous, mein Herr?"; „Qu'en pensez-vous, mein Herr?; „Mein Herr, dites leur donc" и пр.

Така Пушкин, който е имал за образец Шекспировите драми, като е писал „Борис Годунов", и който е въвел в своята драма говорене на два езика като в „Хенри IV", е отишъл по-далеч от Шекспир в това отношение. Това е влияние на Шекспир извън Англия, забележително като влиянието, което виждаме у Гьоте. Както Пушкин пише „Борис Годунов" с Шекспир пред очи, така и Гьоте пише „Фауст" с Шекспир пред очи. Пушкин отива по-далеч от Шекспир в това отношение, че въвежда в своята драма сцена, в която се говори на три, а не на два езика. Гьоте отива по-далеч от него по отношение на стихотворната част на своята драма: във „Фауст" освен бели стихове има поезия във всякакви други размери (в „Борис Годунов" поезията е само бели стихове). Гьоте обаче отива по-далеч от Шекспир и по отношение на прозата. У Шекспир има сцени в проза, които са твърде кратки. Такава е и споменатата сцена в „Борис Годунов". Във „Фауст", първата част, Гьоте

въвежда сцена в проза, предпоследната, озаглавена „Нощ. Открито поле", която е кратка както никоя сцена в проза у Шекспир (и, трябва да се добави, и в стихове) — състои се само от тридесет думи. Като пише такава кратка сцена, Гьоте доразвива нещо шекспировско, също както и Пушкин доразвива нещо шекспировско, като пише сцена, в която се говори на три езика. Това е влияние в истинския смисъл на думата, такова, при което се внася нещо лично, за разлика от влиянието, което Шекспир е упражнявал в Англия и което е водело само до наподобяване на външните черти на драмите му.

IV

Използуването на проза у Шекспир значи често въвеждане на документи — договори, писма и пр. Те може да са истински, както например договорът, който се цитира в началото на „Хенри V". Но в повечето случаи са съчинени от Шекспир и съставляват органична част от драмите, в които фигурират. Те са най-често писма. Писмо има например в „Макбет" (действие първо, сцена пета), в което главното действуващо лице на драмата съобщава на жена си лейди Макбет какво са му казали вещиците и как думите им са почнали да се сбъдват. Писмото е без обращение и подпис. У Шекспир писмата са без обращение — така е намерил той за по-удобно да ги въвежда. Обаче те са обикновено с подписи, например писмото на Бертрам до майка му във „Всичко е хубаво, когато краят е хубав" — там подписът дори се предшествува от израза „твоят нещастен син", или писмото на Фалстаф във „Веселите уиндзорки". Шекспир изобщо въвежда доста много писма в драмите си. Някои от тях са в стихове, например писмото на Елена (без подпис) и писмото на Паролес (с подпис) във „Всичко е хубаво, когато краят е хубав", драма, в която има не помалко от четири писма.

Обстоятелството, че у Шекспир има писма в стихове, извиква въпроса за неговото отношение не само към стихотворната форма, но и към прозата. Писмата в проза у него биха могли да бъдат в стихове като тия, които споменахме. Във „Волпоне" Бен Джонсън кара едно от действуващите лица, англичанина Политик Вудби, да цитира част от своя дневник, който е в стихове. Стиховете, от които се състои, са свързани естествено с останалите, макар и да представляват нещо различно от тях по характер (самият този факт, че се дават като цитат, ги отделя от словесната им среда). Ако тая част от дневника, която се цитира, бе в проза, цитирането й би имало за последица ефект на прекъсване. Тъкмо това става у Шекспир, когато той въвежда проза в стихотворна среда и особено документи, които, както казваме, са най-често писма. Писмата в проза, които действуват у Шекспир като прекъсване, от друга страна, причиняват усещане на движение, защото при преминаване от проза към стихове, стиховете се възприемат по-определено като стихове поради контраста между тях и прозата, от която се предшествуват. Стиховете, би могло да се каже, звучат с цялата си сила, когато са съпоставени с проза. Такъв е ефектът на монолога на принц Хенри в сцена втора, действие първо на първата част на „Хенри IV". Тоя монолог принцът изрича, след като се е шегувал с Фалстаф и другите свои сателити. Той е

забележителен още с първите си думи: „Аз ви знам всички и ще понасям за някое време необузданите настроения на вашето безделие.“ Или ефектът на укорните думи, с които съдията се обръща към Фалстаф в действие второ, сцена първа на втората част на „Хенри IV“. Това е ефект на повишаване, както ефектът на прозата, която идва след стиховете, е ефект на понижаване.[1]

Веднъж документът, който Шекспир въвежда (в първата част на „Хенри IV“, действие второ, сцена четвърта), е малко необикновен — кръчмарска сметка. Това е сметка, която един от сателитите на принц Хенри взема от джоба на Фалстаф, докато той спи.

В своя труд „Изследвания върху езика на Шекспир“ Хилда М. Хюм[2] цитира документи от епохата на кралица Елисавета, които са ѝ помогнали да си уясни някои езикови въпроси у Шекспир. Тая кръчмарска сметка в „Хенри IV“ може с пълно право да бъде смятана за документ от същия вид. Макар и да е съчинена от Шекспир, тя е съчинена от него по образец на действителна кръчмарска сметка. В нея се изреждат неща, консумирани от Фалстаф: скопен петел, сос, хереско вино, аншоа и хляб — като срещу всяко от тях се дава цената, заплатена за него. Сметката възбужда учудване у принца поради това, че, според нея, Фалстаф е консумирал много вино (два галона, т. е. повече от девет литра) и сравнително малко хляб.

Според Уилиам Хязлит,[3] не изглежда напълно сигурно „дали Фалстаф не е сложил сам в джеба си тая сметка“ за насърчаване на шегите с неговите обичайни склонности и като съзнателна автокарикатура. Това предположение не може да се смята за вярно. Сметката, както се вижда от по-нататъшното държане на Фалстаф в „Хенри IV“, е истинска, а не съчинена от него. Но дори и предположението на Хязлит да е вярно, въвеждането на сметката запазва своята стойност на проява на реализъм: чрез нея действителността навлиза в драмата така непосредствено, както и чрез въвеждането на документи и писма в други Шекспирови драми, още по-непосредствено. Ако те са словесни съчинения, тя надали може да се смята за такава. Тя се състои толкова от думи, колкото и от цифри. Това, което Шекспир върши чрез цитирането ѝ, се върши особено много в наше време, когато, освен че в художествени произведения се цитират документи, към тях се прибавят документи — географски карти и под. Така че цитирането на сметката в „Хенри IV“, което представлява случай на използуване на прозата от страна на Шекспир, трябва да се смята в същото време и за негова пионерска проява.

---

[1] Въпросът, който засягаме, е разгледан подробно от Елисавета Чоп (Elisabeth Tshopp) в нейния труд „За разпределението на стиховете и прозата в Шекспировите драми (Zur Verteilung von Vers und Prosa in Shakespeares Dramen, 1956)“, който съдържа в увода си критичен преглед на съществуващата немска и английска литература върху Шекспир от тоя вид.

[2] Hilda M. Hulme, Explorations in Shakspeare's Language. 1962.

[3] William Hazlitt. Henry IV (Characters of Shakespeare's Plays, 1817).

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ · ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XX, 1969

НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ И МАТЕРИАЛИ

СЛУЖЕБНОТО ДОСИЕ НА ДИМИТЪР БОЯДЖИЕВ

Кръстьо Генов

За никой друг български поет големият наш критически реалист Елин Пелин не е давал толкова ласкава и топла характеристика, както за видния творец на психологическа лирика Димитър Бояджиев. У този свой сърдечно „близък приятел" той виждаше не само „прекрасна външност", но и „прекрасна душа", вълнувана от „възвишен идеализъм". Песните, родени от тази душа, Елин Пелин оприличаваше на „малки перли в нашата млада лирика" тогава. Но Димитър Бояджиев действително беше „една душа самотна, скрита и поетично страдаща". В своите съкровени кътчета тя почти не допускаше да проникне ничий чужд поглед — дори когато това беше погледът на един толкова доброжелателен интимен приятел като авторът на „Гераците"[1].

Тук впрочем трябва да се търси и главната причина, поради която в биографията на поета са останали твърде много „бели места" — неуточнени или недокументирани положения. Допускат се груби грешки даже при описание на служебните му години (1902—1911) в Министерството на външните работи. Нищо чудно, че при такова положение се стигна и до съвсем произволни твърдения — като това например, че Димитър Бояджиев бил „прекарал две години в Италия", че там или в Марсилия той служел в Българското търговско консулство през 1906—1907 или 1907—1909 (а в действителност през 1908—1909 г.) и пр.[2]

Всичко това налага да се издирят и направят достояние на науката възможно повече архивни материали и документи, свързани с живота и творчеството на Д. Бояджиев. Сега с публикуването на служебното му досие (от 1902—1911 г.) се хвърля повече светлина върху един от важните моменти в живота на поета.[3] На ръка с тези документи можем

[1] Елин Пелин. Едно сърце младо изгоряло. — Развигор, бр. 30, 30. VII. 1921.

[2] Л. Георгиев. Поезията на Димитър Бояджиев.— Литературен фронт, бр. 23, 9. VI. 1955; И. Сестримски. Димитър Бояджиев. Биографична бележка. В сб. Стихотворения на Д. Бояджиев. София, 1957, с. 101, 102; Л. Георгиев. Димитър Бояджиев. По случай 80 години от рождението му. — Септември, кн. 5, 1960, с. 128, 129, 133 и др.

[3] От близките на поета се знае, че преди това той е бил чиновник няколко години в родния си град Пазарджик. Документи за тази му служба обаче не можаха да се намерят. Всички архиви на Пазарджишката община за времето до 1903 г. са унищожени

вече с положителност да установим кога точно Д. Бояджиев постъпва като чиновник в Министерството на външните работи (в началото на 1902, а не през 1900 или 1901 г. според досегашните гадания), да проследим стъпка по стъпка служебната му кариера, да узнаем характера на чиновническите му задължения и начина, по който ги изпълнява, да дадем вярна датировка на службата му в Марсилия (Франция), да добием представа за материалното му положение и пр.

Между по-съществените от биографично гледище факти тук следва да се посочи например това, че през първите пет години Д. Бояджиев е зает буквално всекидневно в службата — включително през неделите и празниците; че през това време той не е поискал и не е получил нито един ден отпуск; че малко преди самоубийството си подава молба да бъде преместен в някое от българските търговски консулства в Турция и пр. Тези документи ни позволяват да разберем по-правилно и съдържанието на редица стихотворения на поета — в зависимост от това, къде са били написани: в София или Марсилия. Сега става ясно, че именно в Марсилия се раждат песните „Испанка (Habanera)" („Българан", бр. 22, 22. III. 1909), „Нощем", „Боязън", „Измяна" („Слънчоглед", кн. 3—4, април—май, 1909), „Сън в зимна нощ" („Българан", бр. 15, 31. I. 1909), „Оти го нема (Карнавалско хоро)" („Българан", бр. 16, 7. II. 1909), „Куплети" („Българан", бр. 31, 30. V. 1909), а вероятно и печатаната подир смъртта му елегия „Марсилия". Данните от досието правят възможно да се почувствува по-пълно сърдечната привързаност на поета към родното, да се долови по-ясно онова дълбоко благотворно влияние (жизнеутвърждаващо по характер), което неговият дух изпитва от личността и творческия свят на Елин Пелин. Отдалеченият от родината поет изпитва истинска покруса от живота на буржоазния Запад и по силата на своя патриотизъм копнее за „наша", родна атмосфера, за хубавите нрави в българското село.

При наличието на подобни данни мъчно ще може да се поддържа познатата теза за „плодотворно" стимулиращо въздействие върху творческото развитие на поета от страна на френската декадентска поезия.

Служебното досие на Д. Бояджиев се съхранява в архива на Министерството на външните работи с означение „Дело № 29/1902 г. Преписка № 2. Относително назначението на Д. Бояджиев... при Министерството". Неговото издирване и публикуване стана възможно благодарение на любезното съдействие, оказано ни от др. Стефан Мокрев, тогава началник на Отдел при министерството. За това му съдействие дължим да му изкажем сега и публична признателност.

Тук публикуваме в автентичен вид и за пръв път всички 27 документа от досието, с промяна само на правописа. Внесените от нас допълнения са означени с квадратни скоби. Към документите даваме необходимите кратки обяснителни бележки. За да се покаже достоверността на данните, наложи се да приведем и отделни документи с почти покриващо се съдържание.

1

Министерство на Външните Работи и на Изповеданията.
Отделение Счетов[одно]

Черновка.

ЗАПОВЕД

по Министерството на Външните работи и на Изповеданията.

№ 13

От денят на постъпване на длъжност назначава се Димитр Бояджиев за писар при Министерството, с 80 лева месечна заплата.

София 22 Януарий 1902 година

Министра Д-р Ст. Данев.[1]

[1] Д-р Стоян Данев (1858—1953) — един от водачите на буржоазно-консервативната прогресивно-либерална партия; професор по дипломатическа история на България; през 1901—1903 г. министър-председател и министър на външните работи; бил министър и през 1913 и 1918 г.; ръководител на българската делегация по сключване на мирния договор в Лондон след Балканската и Междусъюзническата война; провеждал русофилска политика.

Назначението на Д. Бояджиев в Министерството на външните работи става по застъпничество от страна на общественика Велчо Т. Велчев — след една негова среща с поета в Пазарджик през 1901 г. (вж. И. Сестримски. Биографична бележка. В сб. Стихотворения на Д. Бояджиев. София, 1957, с. 100—101).

2

Препис

АКТ

Състави се настоящий акт в удостоверение на това, че назначений със заповед по Министерството на Външните работи и на Изповеданията, от 22ий того, под № 13, за писар при това Министерство, Димитр Бояджиев, постъпи в изпълнение на длъжността си на 26 Януарий т. г. сутринта.

София, 26 Януарий 1902 год.

За Главний Секретар (под) Г. Вернаца[1]
Счетоводителя (под) Н. Шаранков
Постъпивший на длъжността,
писар (п) Д. Бояджиев

[1] Георги Вернаца (? — 1913) — роден в Одрин; от 1897 до 1900 г. директор на Дипломатическата кореспонденция и церемониала при Министерството на външните работи, след това временно управляващ легацията в Цариград, търговски агент в Кайро (Египет), от март 1908 до края на 1911 г. генерален консул в Марсилия (Франция). Проявявал голяма благосклонност към Д. Бояджиев. Той го изискал за секретар на консулството в Марсилия. В писмо до Министерството на външните работи, с дата 2/15 май 1908 г., Вернаца пише от Марсилия: „... Моля да дойде час по-скоро тук Секретаря, Г-н Бояджиев, за нашата Кореспонденция и Канцеларските работи" (арх. на Министерството на външните работи, дело № 29 (1901 г., Папка № 6).

3

Министерство на Външните работи и на Изповеданията
Отделение Счетоводно

Черновка.
Изх. № 42 21 Февруарий 1905

ЗАПОВЕД

по Министерството на Външните Работи и на Изповеданията

Писаря при Министерството Д. Бояджиев от 1ий февруарий т. г. се назначава за и. д. второстепенен чиновник по печата със 150 лева месечна заплата.

София, февруарий 1905 г.

Министра (подп) Р. Петров[1]

[1] Рачо Петров (1861—1942) — генерал, завършил военна академия в Русия; доверен човек на цар Фердинанд; краен австрофил; бил министър на войната, на вътрешните работи и министър-председател.

4

Препис

АКТ

Съставен в удостоверение на това, че назначения със заповед под Н-р 42, писаря при Министерството Д. Бояджиев, за и. д. второстепенен чиновник по печата, напусна първата си длъжност на 31-й Януарий и встъпи в изпълнение на новата си длъжност на 1-й Февруарий 1905 година.[1]

София, 23-й Февруарий 1905 година.

Директор: (подп) Г. Вернаца.
за Счетоводителя: („) К. Кулев.

Напустнавши и постъпивши на
длъжност: („) Д. Бояджиев.

Вярно,
за Счетоводителя: К. Кулев

[1] Отделението по печата (преименувано впоследствие в Отделение за печата влизало в Политическия отдел при Министерството на външните работи. Изпълнявало задачата на тогавашна Българска телеграфна агенция — да доставя на чуждите кореспонденти сведения за политическия живот и събития в страната, „новини за чужбина от България" Д. Бояджиев редактирал издаваните от това отделение бюлетини. За тази цел той живо следял не само политическия живот у нас, но и „международните събития". Негови колеги се удивляват на „невероятния" му „усет за политическите работи". „Сам беше научил френски" — свидетелствува приятелят му Петър Нейков — и „превеждаше ... отлично с присъщия си усет за нашия език". „В службата, Бюрото на печата, казал бих дори в цялото Министерство на външните работи, нямаше по-интелигентен, по-съвестен, по-прилежен чиновник от него" (вж. П. Нейков. Техните образи. София, 1956, с. 119).

5

БЕЛЕЖКА

Г. Бояджиев изпълнява една година вече тая длъжност, със 150 лева месечно, плата по-малка от предвидената в бюджета. Отличава се с голяма акуратност, с добросъвестност и умение в работата, и смея да го препоръча[м] на Господина-Председателя за напълно заслужаващ неговото благоволение.

София, 18 Февруари 1906

Х. Генадиев[1]

[1] Харитон Генадиев (1861—1914) — публицист, преводач, съставител на френско-български и българско-френски речници; редактирал в. „Балканска зора", сп. „Зимни нощи"; превел „Клетниците" на В. Юго, „Граф Монте Кристо" на Александър Дюма-баща и др.; служил като висш чиновник в различни министерства. Имал бащинско отношение към Д. Бояджиев. Културен и хуманен, той бил истинска морална опора на поета в министерството (срв.: П. Нейков. Техните образи, с. 119).

6

Министерство на Външните работи и на Изповеданията.
Отделение Счетоводство

Черновка.
Изх. № 51 18. II 1906

ЗАПОВЕД

по М-вото на Външните Работи и на Изповеданията

От 1-и февруарий т. г. утвърждавам в длъжност и. д. второстепенния чиновник по печата при повереното ми Министерство, Д. Бояджиев, с право да получава напълно предвидената в бюджета за тая длъжност заплата — 200 л месечно.

Министра (подп) Р. Петров

7

Министерство на Външните Работи и на Изповеданията.
Отделение Счетов[одно]

Черновка.
Изх. № 62 Вход. №
20/II 1907

ЗАПОВЕД

От 1-ий Януарий тек[ущата] година назначавам бившия второстепенен чиновник по печата, Д. Бояджиев, за II степенен подначалник в същото отделение с предвидената в бюджета заплата.

Министра Д-р Д. Станчов[1]

[1] Д-р Димитър Станчов (1864—1940) — доктор по правните науки, дипломат, приближен на двореца; през 1906 г. министър на външните работи, през 1907 г. за кратко време министър-председател; бил пълномощен министър в Букурещ, Виена, Петербург, Париж, Лондон и др.

8

Препис

По чл. 42 п. 11
От Закона за гербовия
налог не подлежи на обгербование.

АКТ

Съставен в удостоверение на това, че бившия II ст[епен] чиновник по печата при Министерството на Външните Работи и на Изповеданията, Д. Бояджиев, който със заповед под № 62 е назначен за II степ[ен] подначалник в същото отделение напусна длъжността си чиновник и постъпи в изпълнение на онази подначалник на 1-и януарий т. г.

София, 20-й Февруарий 1907 г.

Главний секретар: (п.) П. Димитров
Счетоводителя: (п.) К. Кочев
Напустнавший и постъпивший: Д. Бояджиев

Вярно,
Счетоводител:

9

До Господина
Господина Министра
На Външните Работи и на
Изповеданията

ПРОШЕНИЕ
от Д. Бояджиев, II ст[епен] подначалник.

Имам чест да Ви помоля, Господине Министре, да ми разрешите по здравословни причини 45-дневен отпуск, смятан от 15-й Юний. Намирам за нуждно да Ви обадя, че отпуск не съм вземал от пет години насам.

София, 28 Май 1907.

С почит
Д. Бояджиев

[В ляво ходатайствен текст:]

Г-н Бояджиев 5 години служи, без изключение на неделите и празниците, и в тия 5 години не е взимал никакъв отпуск. Смея да препоръча[м] просбата му на благосклонното внимание на Господина Министра. 28. 5. 07. Х. Генадиев.

[Резолюция:]
Разрешавам 30 дена. 29. V. 07.
(подпис на м-р Паприков).[1]

[1] Стефан Паприков (1859—1920) — генерал, завършил военна академия в Русия; участвувал в Априлското въстание; бил военен министър, министър на външните работи (през 1907 — 1910 г.), посланик в Петербург; публикувал трудове по въпросите на военната администрация.

10

Министерство на Външните Работи и на Изповеданията
Отделение Счетовод[но]

По вход. № 3143

Черновка
Изх. № 189
1/VI 1907

ЗАПОВЕД

по Министерството на Външ[ните] Работи и на Изповеданията

№

На второстепен[н]ия подначалник в отделението за печата Д. Бояджиев по здравословни причини разрешавам тридесет дневен отпуск, считан от 15 Юний текущата година.

София Май 1907 година

Министър Д-р Д. Станчов

11

Министерство на Външните Работи и на Изповеданията.
Отделение счетовод[но]

Черновка.
Изх. № 509 По вход. №
31. XII 1907

ЗАПОВЕД

Назначавам от 1 Януарий 1908 г. досегашния II ст[епен] подначалник при повереното ми М[-]ство Д. Бояджиев за чиновник в Политическия отдел при същото М[-]ство с предвидената по бюджета заплата 2700 лева год[ишно]

Министра (п) Д-р Д. Станчов

12

Министерство на Външните Работи и на Изповеданията
Отделение Счетоводно

Черновка.
Изх. № 395 По вход. №
30/VII 1908

ЗАПОВЕД

Чиновника в политическия отдел при повереното ми В[-]ство Д. Бояджиев, от 1-и Август т. г., се назначава за и. д. Секретар при княжеското Генерално Консулство в Марсилия с предвидените по щата за тая длъжност заплата и представителни.

Министра Ст. Паприков

13

Кабинет на Министра. София, 30. Юлий 1908 год.
№ 5814

Кабинета на Министра има чест да съобщи на почитаемото Генерално Консулство, че със заповед от 30. Юлий под № 395 чиновника при Политическия Отдел при Министерството Г-н Д. Бояджиев се назначава, начиная от 1. Август н. г., за и. д. Секретар при Княжеското Генерално Консулство в Марсилия с предвидените по щата за тая длъжност заплата и представителни.

Г-н Бояджиев ще замине на 3 или 4 ид[ущия] м[есец] направо за Марсилия.

Секретар: Н. Станчов

До Княжеското Генерално Консулство
Марсилия.

14

Мин/во Външни Раб/ти Изпд/ия
Вх. № 6059

№ 39

Счетоводство
Получено на 9/VIII 1908

ТЕЛЕГРАМА

Sofia Kotcheff ministere
Sofia Bulgarie
de Marszejlle 33107
14.215 . 30 n
Donnez telegt adresze
precise consulat=Boyadjieff
hotel Bordeaux orient[1]

[1] В оригинала на телеграмата липсват главни букви. Те са сложени от нас. Очевидно Димитър Бояджиев е бил изпратен в Марсилия, без да му е даден точният адрес на българското консулство. Телеграмата е адресирана до счетоводителя на министерството К. Кочев.

15

Министерство на Външните
Работи и Изповеданията
№ 6021
9/VIII 1898 [вм. 1908!]

ТЕЛЕГРАМА

Вх. № 6059

До Бояджиев
Марсилия
Хотел „Бордо-Ориент"
Адрес Агентство rue Paradis № 124

Министерството

16

Княжеско
Българско търговско агентство
№ 25 Марсилия, 11 Август 1908 г.
[Щемпъл:]
Мин/во Външни Раб/ти Изпд/ия
Вх. № 6212
Счетоводство Получено на 16/VIII 1908

Господине Министре,

Имам чест да Ви уведомя, че назначеният при повереното ми Генерално Консулство и. д. секретар Д. Бояджиев пристигна тук и встъпи в изпълнение на длъжността си.

Приемете, Господине Министре, уверение в отличното ми към Вас почитание.

Г. Вернаца

За Господина
Господина генерал Ст. Паприков,
Министр на Външните Работи и на Изповеданията
София.

17

А 6200
2/X 1909
София

СВИДЕТЕЛСТВО

Министерството на Външните Работи и на Изповеданията с настоящето удостоверява, че г. Д. Бояджиев, родом от г. Т. Пазарджик, е служил по ведомството на същото Министерство от 26 Януари 1902 година до 31 Декември 1908 година.

Длъжностите, които е занимавал, времето прекар[а]но в отпуск с половин заплата, както и размера на получаваната заплата са обозначени в отвъдната страница на настоящето.

При това се добавя, че гореспоменатия е внасял следуемите 5 и 6% одръжки, съгласно буква б на чл. 11 от „Закона за пенсиите на чиновниците по гражданското ведомство".

Настоящето свидетелство, надлежно подписано и подпечатано с печата на Министерството, се дава на г. Д. Бояджиев, за да му послужи при поискване на пенсия.

за Министра
Съветник: П. Димитров

и. д. Счетоводител: Сп. Г. Милчев

18

ЗАПОВЕД

№ 14

Назначавам от 1 Януари н[астоящата] г[одина] досегашния и. д. Секретар при Генералното Консулство в Марсилия Димитър Бояджиев, за и. д. Секретар в Отделението на Пресата в Политическия отдел при повереното ми Министерство с 2700 лева годишна заплата. —

София, 9 Януарий 1910 година.

Министр: С. Паприков

19

Министерство на Външните Работи и на Изповеданията
Отделение

Черновка.
Изх. № 81

По вход. №

9/I [1910 г.]

Кабинета на Министра има чест да съобщи на поч[итаемото] Консулство, че със заповед от днешна дата, под № 14, се назначава досе-

гашния и. д. Секретар при Консулството г. Димитр Бояджиев за и. д. Секретар в Отделението за Пресата при Министерството, с 2700 лева годишна заплата.

Назначението му се счита от 1. Януарий н[астоящата] г[одина].

Умолява се поч[итаемото] Консулство да предпише г-ну Бояджиеву да замине за София, за да заеме новата си длъжност най-късно на 25 того.

(п) Началник: Н. Станчов

Царското Консулство
Марсилия.-

20

Препис

Министерството на Външните Работи и на Изповеданията

ЗАПОВЕД
№ 283

Днес дойдох в Министерството в 2 часа после обед. — В 2/часа заповядах да се провери дали г. г. чиновниците са вече на местата си. — Оказа се, че отсъствуват почти половината, а именно: Г. Пулев; Б. Бешков; Г. Петров; Ст. Баламезов; К. Сарафов; Д. Бъчваров; Д. Бояджиев; Г. Груев; Б. Мандушев; Г. Благоев и Д. Ихчиев.

На упоменатите г. г. чиновници правя за този случай строго мъмрене и обръщам вниманието на Началниците им да следят строго да не се повтарят подобни случаи, а същевременно заповядвам да се правят по-чести ревизии за присъствието. — Напомнювам, че [не]присъствието без предварително от Началника разрешение ще го считам за манкиране от служба.

София, 14 Май 1910 година.

Министр: (под) С. Паприков.[1]

[1] В текста на заповедта са допуснати доста печатни грешки, които ние отстранихме в публикацията.

21

До Господина
Господина Министра на Външните
Работи и на Изповеданията.

ПРОШЕНИЕ

от Д. Бояджиев, и. д. III секретар

Господине Министре,

Моля да ми разрешите 15 деня отпуск, от който се нуждая по домашни причини.

Приемете, Господине Министре, уверение в моето дълбоко уважение.

Д. Бояджиев

София,
16 Август 1910

22

Министерство на Външните Работи и на Изповеданията
Отделение счетоводно.

Черновка.
Изх. № 461

По вход № 4442

17 август 1910

ЗАПОВЕД

Разрешава се на и. д. секретаря в Отделението на пресата при повереното ми М-во Д. Бояджиев 15 дни отпуск по домашни причини, считан от денят на ползуването.

Министр: С. Паприков

23

До Господина
Господина Министра на Външните
Работи и на Изповеданията.
...Вх. № 2117... Получено
на 6 априлий 1911.

МОЛБА

от Д. Бояджиев, и. д. III. Секретар в Отделението
за Печата при същото Министерство.

Господине Министре,

Служа в повереното Ви Министерство от девет години насам. Длъжността III Секретар — по-рано младши подначалник — я имам от 1 Януари 1907 година, още преди гласуването на сега действуващия закон за службата на Министерството. От месец [...] 1908 година до месец Януарий 1910 година бях Секретар при Царското Генерално Консулство в Марсилия със заплата по-голяма от заплатата, която получавам сега.

Понеже досега никой от моите непосредствени началници не ме е упреквал за недобросъвестно или невежественно изпълнение на служебните ми обязаности, осмелявам се да Ви помоля, Господине Министре, да бъдете благосклонен към моята молба и при удобен случай да ми дадете длъжността на II Секретар тук или в някое от Царските Кон-

сулства в Турция — ако, разбира се, намерите молбата ми основателна и справедлива.

Моля Ви да обърнете благосклонно внимание на тая просба след като Ви бъдат дадени отзиви за положението и за службата ми както от моя прям шеф, Г-н Д-р Г. Груев, така и от другите началствующи лица в Министерството.

Приемете, Господине Министре, уверение в моето дълбоко уважение към Вас. —

София,
6 Април 1911 година.

Д. Бояджиев

24

Вх. № 4734
Получено на 6/VII 1911

До Господина
Господина Министра на
Външните Работи и на Изповеданията

ЗАЯВЛЕНИЕ

от Д. Бояджиев, и. д. III секретар при
същото Министерство.

Господине Министре,

По важни семейни причини моля да ми разрешите десет дни отпуск от 11 Юлий нататък.

Приемете, Господине Министре, уверение в най-дълбокото ми почитание

София,

Д. Бояджиев

9 Юлий 1911

25

Отделение на Печата

Г-н Д. Бояджиев действително нужда се от искания отпуск и ходатайствувам да се уважи молбата му.

Началник: Д-р Г. Груев[1]

9. VII. 1911 г.

[1] Д-р Георги Груев (1874—1914 ?) — син на Йоаким Груев; завършил правни науки в чужбина; началник на отделението, в което служи Д. Бояджиев, през 1910—1911 г.

26

ЗАПОВЕД
№ 341

Разрешавам по важни домашни причини 10-дневен отпуск, считан от 11. Юлий, на и. д. Секретаря в Отделението за Печата при Министерството Д. Бояджиев. —

София, 11 Юлий 1911 година. —

Министр: Ив. Ев. Гешов[1]

[1] Иван Гешов (1849—1924) — представител на едрия, банкерски капитал; един от водачите на буржоазно-консервативната Народна партия (от 1911 г. преименувана в Обединена Народно-прогресивна партия); бил министър-председател и министър на финансите; автор на трудове по стопански въпроси, на драматични произведения и др.; известно време председател на Българската академия на науките.

27

Министерство на Външните Работи и на Изповеданията

Черновка.
Изх. № 396

По вход. №

30/VII 1911

ЗАПОВЕД

Заличава се от списъка на чиновниците по ведомството на повереното ми Министерство починалия на 12 того и. д. IV ст[епен][1] секретар в Отделението по пресата Д. Бояджиев

Министр: Ив. Ев. Гешов

[1] Написано погрешно — вместо III степен.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ · ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
КНИГА XX, 1969

ЗАПИСКИ И ЛЕТОПИСНИ БЕЛЕЖКИ

Стефан Кожухаров

Да се доказва необходимостта от издирването и публикуването на приписки, записки и летописни бележки, оставяни по полетата и неизписаните страници на ръкописите и старопечатните книги, е излишно, защото тяхното значение за литературната и езиковата история, за етнографията, топографията и пр. е добре известно. С многостранното си съдържание те дават плът на една отдалечена от нас епоха, илюстрират исторически събития, хвърлят светлина върху неразрешени проблеми или спорни факти, а в някои случаи са единствен документален извор.

В настоящето съобщение се дава материал, събран от книгите в Гигенския манастир „Св. безсребърници Козма и Дамян", в Билинския манастир „Св. Архангел Михаил", в черквата „Св. Богородица" — с. Бобошево, и от една печатна книга „Новый завѣтъ", служила за семеен летопис. Записките са събрани при различни случаи през последните години.

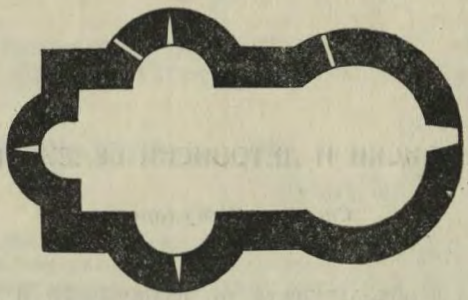
I. ЗАПИСКИ И ЛЕТОПИСНИ БЕЛЕЖКИ ИЗ КНИГИТЕ В ГИГЕНСКИЯ МАНАСТИР

Гигенският манастир „Св. безсребърници Козма и Дамян" се намира югозападно от с. Гигенци, Брезнишко, в диплите на планинските възвишения, които се наричат Черна гора. Затова се споменава и като Черногорски манастир. Оскъдните исторически данни не ни позволяват да установим точно кога е възникнал. Акад. К. Миятев привежда местно предание, според което „манастирът е бил още пò на юг, на самия връх „Конска" ... Тоя монастир бил разрушен от турците и по-късно, когато един светогорски монах открил заровеното му аязмо, възобновил при последното и сегашния монастир."[1] Там има следи от стар градеж.

Това предание не само потвърждава сравнително късното възникване на сегашната черква, но сочи и връзки със светогорски монаси, които се документират от някои записки. Датирането затруднява изследователите и поради това, че сградата на черквата, която „фрапира със своята необикновена архитектура"[2], не е монолитна. Тук имаме комбинация от обикновена триконхална черква с кръгла пристройка на западната част, която, според Миятев, е кръгъл нартекс,[3] според А. Грабар —

[1] К. Миятев, Приноси към средновековната история на българските земи. Год. на Нар. музей за 1921 г., София, 1922, с. 284.
[2] Пак там.
[3] Пак там.

„кръгъл притвор, който вероятно произлиза от кръглите ампирни притвори с камбанариите“[1].

Архитект проф. Георги Стойков открива тая форма още в две черкви — „Св. Петка“ в с. Пенкьовци и „Св. Никола“ в с. Конска. Той смята, че „тази форма се е получила... от късното пристрояване към западната страна на обикновената триконхална църква на ново помещение с кръгла или полигонална форма“[2]. Стойков стига до извода, че кръглата западна част „не може да се третира като притвор, а като особено богослужебно помещение,[3] че „тази своеобразна овална форма на трите наши църкви може да считаме като самобитна българска, ненамерила приложение на друго място в страната и чужбина. При строго спазване на каноническите традиции в строежа на църквите тази форма се явява като скок в развитието на българската църковна архитектура.“[4]

Мъчно четлив надпис над западната врата на черквата съобщава, че през 1814 г. поп Игнат и поп Захари отишли при кърджалийския главатар Кара Феиз[5] да му се молят за манастира: „1814 знати се како придо попъ Игнатъ, попъ Заарiа при Кара Вез, та му се помолиа заради манастиро за стии чдотворцов и безсребреников и придоа при славнаго кровавио и помолм... арзи му чивъ биволи... стана тitор деда Алекса.“

От този надпис К. Миятев заключава, че в 1814 г. е направена кръглата пристройка.[6] Според А. Грабар черквата е „построена едва ли по-дано от 18 в.“, а „притворът е построен в 19 в. (вероятно 1886 г.)“[7].

[1] А. Грабар, Няколко средновековни паметници из Западна България. Год. на Нар. музей за 1921 г., София, 1922, с. 292.

[2] Г. Стойков. Култови и обществени сгради из Трънско, Брезнишко и Кюстендилско. В сб.: Експедиции в Западна България през 1957—1958 г., София, 1961, с. 104.

[3] Пак там, стр. 559.

[4] Г. Стойков. Култови и обществени сгради..., с. 104.

[5] В Брезнишкия Кириакодромион (вж. И в. Г о ш е в. Стари записки и надписи, св. III, Год. на Соф. унив., Богосл. фак., т. XII, 1935, с. 15) има записки, които говорят за злодействата на Кара Феиз из тоя край, а така също и съобщение за смъртта му. Записка из старите книги на Завалския манастир подробно ги описва: „Да се знае кога дойде Кара Феиза у Брезник да е ага, та изеде сво зайре по света — теше да помре свет за леб, та изсече све корие, и що имаше дърво по вилаета и по сва Софийска каза и по Знеполска каза. По сва села он е зулум направил и не остави ни мома, ни невеста не обезчестене...“ (С в е т о с л а в Й о р д а н о в. Кърджали в Знеполе. В сб.: Трънски край. София, 1940, с. 107.

[6] К. М и я т е в. Цит. съч., с. 284.

[7] А Г р а б а р. Цит. съч., с. 292.

Може да се приеме, че надписът говори за възстановяване на черквата в 1814 г., а пристройката е от 1882 г., защото:

1. Ако в 1814 г. е имало обитаема черква, едва ли поп Игнат и поп Захари, в онова смутно и несигурно време, биха се молили на Кара Феиз, за да изпросят разрешение за пристройка. Очевидно те са имали пред вид възстановяването на манастира.

2. Книгите в манастира са от XIX в. Най-стар е един „Псалтир" от 1793 г., донесен по-късно, както и другите книги. Не е запазен нито един ръкопис.

3. Записките по книгите са писани след 1814 г. Най-старата датирана записка е от 1818 г.: „1818 село Мшишино Тричко... писа $\overline{Р}$(100) пари" (Миней за м. април, на празния лист в началото).

Липсата на ръкописи и по-стари книги, сравнително късните издания, пълното отсъствие на каквито и да е указания за някакъв живот в манастира преди това време подкрепят извода, че манастирът е възстановен в 1814 г. Освен това:

4. Записка от 1882 г. в „Пролог" за месеците май—август не само указва годината на пристройката, но съобщава и имената на строителите: „1882 година месецъ марта 10 данъ записувамъ това писмо знати се кога се прегряда цараквата на манастиро на свети бесребрници. Майстор Никола от село Бегуновци, майстор Мана от Гигенци. Писецъ Куза Димитровичъ от село Гигинци, прекоръ селини Томъ. Беше магеръ".

Смятам, че съобщението на Куза Димитрович разрешава задоволително недоумения, свързани с черквата.

За майстор Никола и майстор Мана не знаем нищо. Смелото и оригинално архитектурно решение на пристройката показва, че това са талантливи майстори-практици, строители с живо въображение и собствено виждане, съумели да създадат нова, самобитна форма, която обогатява вековните традиции на културата ни архитектура.

Стенописите в черквата не будят интерес като постижение, бележат залеза на зографското изкуство. През 1886 г. тук е работил образописецът Георги Попалексов от с. Дебели лак, Радомирско (представил се най-пълно със стенописите си в нартиката на черквата „Св. Георги" в с. Колуша, 1884 г.). Вероятно е учил при иконописците в Банско.[1] Негово дело са стенописите в купола и няколко стенописа по южната част на преддверието на храма. Тук е и портретът на епитропа дядо Алексо от с. Гигенци. „Този портрет — бележи Асен Василиев — е един от типичните примери за пълния упадък на портретната живопис за изобразяване на ктиторски портрети у нас, практикувана от късните и посредствено школувани образописци, несръчни последователи на майсторите от Възраждането."[2]

*

Книгите в манастира са богослужебни (около 40). Те са добре запазени, подвързани с кожа, с дебели дъсчени корици.

От значителния брой книги записки откриваме в няколко. Налага се въпросът: защо в някои книги — например в Напрестолното евангелие,

[1] А. Василиев. Художествени паметници и майстори образописци из някои селища на Кюстендилско, Трънско и Брезнишко. В сб.: Експедиции в Западна България през 1957—1958 г. София, 1961, с. 215—216.

[2] А. Василиев. Ктиторски портрети. София, 1960, с. 215.

Чиновника, Типикона и др. — няма никакви записки. И най-беглото наблюдение ще ни покаже, че авторите са изявявали склонността си да пишат по полетата и празните страници или прибавени листове на най-употребяваните книги — Октоих, Миней, Триод, Требник и др., с които са били в непосредствен всекидневен досег. Вероятно, когато са отбелязвали нещо за „да се знае", те са имали пред вид тая възможност за узнаване, именно всекидневната употреба на книгите. Дори ако това предположение се стори неоснователно и трябва да приемем, че дяците, магерите, даскалите и пр. са действували импулсивно, безспорно е, че те са използували книгите, с които са си служели най-често. Тук трябва да прибавим Псалтира, употребяван като учебник в килийните училища, обичан поради поетичния си образен стил, и Пролозите, които във формата на кратки разкази повествуват за живота на светците.

Отсъствието на записки по Напрестолното евангелие може да се обясни с особения пиетет към тая книга, под която стои антиминсът, свързана с определено, неизменно място в храма. Типиконът е справочник за реда и особеностите на богослужението, използуван само при по-големи празници, а Чиновникът — като архиерейски служебник — се употребява само при богослужение, извършвано от владика, което е било твърде рядко явление в тоя малък и затънтен манастир.

В Гигенския манастир, както вече се спомена, няма нито една ръкописна книга.[1] Записки откриваме в следните книги:

1. Псалтиръ — Москва ҂ѧѱ҃чг (1793).

2. Минеи — за месеците януари, април и август, голям формат, Москва, ҂ѧѿ҃з (1807).

3. Дѣнии стыхъ ѧплъ, Москва, ҂ѧѿ҃дı (1814).

4. Требникъ — голям — Москва, ҂ѧѿ҃зı [1817).

5. Октоихъ — 5—8 глас, Москва, ҂ѧѿ҃иı (1818).

6. Требникъ — малък — Москва, ҂ѧѿ҃нг (1853).

7. Часословъ — Бѣлградъ, ҂ѧѿ҃нз (1857).

8. Триодъ — голям формат. В началото има 6 прибавени листа със записки.

9. Прологъ — за месеците януари—април. В началото има 3 прибавени листа, изпъстрени със записки.

10. Прологъ — за месеците май—август. В началото 1, в края 2 прибавени листа със записки по тях.

11. Отделен лист, вероятно от Октоих — голям формат.

Някои записки свидетелствуват за начина, по който книгите са проникнали в манастира. Преди всичко наличието на голям брой книги, печатани в Москва, дава основание да предполагаме връзки с Русия. Избледняла, недатирана анонимна записка говори за пътуване до Влашко: „Да се знае кога донесохъ книгите от Влашко" (Голям требник. Москва, 1817). В малкия Требникъ на л. 258[б] четем: „Весно знати кога ѕзе азъ

[1] В един печатан Малък требник на мястото на изгубени коли са добавени листове, върху които е преписан богослужебен текст от друг Требник. Това е станало през втората половина на XIX в. и не буди интерес.

попъ Андониѧ тия требникъ ѡ ѡчето Паомиѧ ѡ Сѣа гора и който знае да прочита това писмо, да помене Паомиѧ илендарецъ ѡ Сѣа гора. И да помене господъ ѕ царство небесноу и азъ дѣѡвникъ Андониѧ, що чита ѕ тиѧ требникъ. И азъ писа попъ Андониѧ ѡ Режанци, Костадинов син дѣѡвникъ."

Цитираната записка документира връзките на духовни лица от Брезнишко със светогорски монаси. Ако с това указание свържем и местното предание за възстановяването на манастира, където главна роля е отредена на атонски монах, следва да допуснем, че връзките със светогорски монаси, респективно манастири, не ще да са били инцидентни. Обаче по-определени изводи не могат да се правят без риск да навлезем в областта на фантазията и измислицата. Усамотеният сред толкова руски книги Часослов, издаден в Белград, сочи вероятността да са били набавяни книги и от Сърбия.

От други записки съдим за цената на книгите. Те са били твърде скъпи. Съдържанието на някои записки се изчерпва само с имената на тия, които са купили и подарили книгата — обикновено десетина души. На допълнително прибавен лист в началото на Пролог за месеците май—август четем: „Село Косáча господинъ Христо, Петрунъ, Петкана, Сава, Божана, Дона, Веселко, Милена, ѹсопшы Богоѧ, Стана, Пешо, Христо, Цвета. Сїѧ прологъ приложиха на вѣчно блаженство да работи за нихна дѣша за ѡтеческаѧ полза. Да се знае ка".

Тук прави впечатление не само броят на дарителите, но и патриотичното желание книгата да е полезна за отечеството, наблюдаваме и хубавите, звучни народни имена. В Псалтира от 1793 г. на л. 101ª е отбелязано: „1854, мцъ їунїѧ 21 денъ, да се знае како земахъ азъ попъ Димитриѧ ѡ Бегуновци тоѧ ѱалтиръ ѡ Стоилко Дангурчето за гроша 85."

От друга записка в същата книга научаваме, че през 1843 г. кола сено струвало 200 гроша, разтег слама — 100 гроша, един листник — 20 гроша. Авторът Аначко добавя: „таѧ беше скупа година". Съпоставянето на цените на различни потребителни стойности ще ни покаже относителната стойност на книгата. Става ясно, че не ще да е било лесно някой да притежава дори една книга.

*

Записките дават материал за една макар и най-бегла, най-обща характеристика на техните автори, бележат известна еволюция в съзнанието на късния летописец. Това се забелязва преди всичко в тяхното авторско самочувствие. В средновековните писатели и автори на записки особено силно е изявено чувството за вина, греховност, непълноценност, за слабостта на човешката природа изобщо, като резултат на дълбоко религиозно съзнание. Тук е коренът на тяхната пословична скромност, на нежеланието да говорят за себе си, поради християнско смирение да прикриват с тайнопис дори имената си. Тая особеност в мирогледа на средновековния писател е източник на редица затруднения за литературните историци.

В малко по-друга светлина се представят авторите в нашия случай. Тук не само отсъствуват унизителните епитети, но можем да наблюдаваме дори желание да се похвалят с нещо, да подчертаят значението на своята личност, да оставят биографични сведения. Ето примери: „Да се знае, кога билъ Ваклинъ магер в манастиръ, тогай писалъ това писмо. Азъ писахъ, Ваклинъ Иовановъ синъ ѡ село Беренде“ (Миней за м. август, на последния лист). Записката не е датирана. От други записки узнаваме, че в манастира е имало килийно училище. Същият Ваклин съобщава, че в 1845 г. учел пета катизма „Неревний лукавнующимъ“. Очевидно в приведената записка той изразява радостта си, че може вече да пише, с чувство на гордост отбелязва „да се знае“, че не друг, а „азъ писахъ, Ваклинъ Йованов синъ“. Гергин Андреев пък мисли, че е много важно „да се знае, дека немаше от него по-правъ клисаръ за уреждане черквата на св. бесребърници“ (Дѣнии..., на празния начален лист), а поп Андон Костадинов отбелязва деня на своето ръкоположение: „Знати се кога стана попъ Андон Костадинов ѡ Режанци — 1858 месец марта, 9 денъ“ (Малък требник, л. 64[а]).

Мисълта за еволюция в съзнанието на късния летописец може да бъде по-богато илюстрирана с помощта на по-обширен материал; може да бъде разбрана и обяснена, ако се свърже с промените, настъпили в обществено-икономическия, политическия и културния живот у нас през Възраждането и по-специално през XIX в., но засега това е извън рамките на поставената задача.

Развитието на учебното дело, книгопечатането и книгоразпространението у нас през XIX в. прави грамотността достъпна не само за духовниците, постепенно придава светски облик на образованието. Несъмнено тия нови явления са получили далечен отглас и в малко изолирания Брезнишки край. В Гигенския манастир автори на записки са не само духовни, но и светски лица — даскали, клисари, чорбаджии, дори един „момокъ у папатога“ (ратай). Ето имената им:

1) Алексо епитроп — това е изографисаният в черквата дядо Алексо, който, според записка от даскал Миялко, в 1859 г. е бил вече калугер;

2) поп Анакия от с. Бобошево;

3) поп Андон Костадинов от с. Режанци;

4) поп Димитри от с. Бегуновци, книговезец в Брезник, оставил и една миниатюра.

Следват дяците:

5) Ваклин Йованов от с. Беренде, магер, най-продуктивен автор на записки;

6) Стоян Недялков от с. Ноевци, писец, магер;

7) Христо Величков от с. Бегуновци;

8) Куза Димитрович от с. Гигенци, магер.

Като даскали, които са учели деца, се подписват:

9) Величко Мариин от с. Садовик, магер, и

10) Миялко от с. Бегуновци, магер.

11) Димитър Игнатович е чорбаджия от Брезник, а

12) Аначко е „момок у папатога“.

13) Гергин Андреев от Бегуновци е твърде старателен клисар.

Сред тая пъстра група от различни по социален произход и обществено положение автори на приписки прави впечатление честото споменаване на магера. Магерът оставя записки по книгите, даскали, дяци и писци отбелязват, че са магери. Следва да се допусне, че понятието магер в това време е придобило по-широко съдържание, че магерите освен домакински задължения са изпълнявали и други функции, или че дяците, писците, даскалите и пр. са били и магери — занимавали са се и със стопанските дела на манастира или са работели в магерницата било според установения ред на дежурство, било поради епитимия.

Различният социален произход на авторите — от чорбаджия до ратай — не е дал отражение върху съдържанието на записките и поради това не се спирам на тоя въпрос.

Характеристика за духовните интереси, за кръга на познанията, за грамотността и осведомеността на авторите може да бъде изведена от някои записки. Естествено такава характеристика не може да бъде пълна поради оскъдния материал, с който разполагаме. Например Христо Величков се вълнува от морални въпроси, перифразира познатото изречение на Сократ: „Да се знае кога беше Христа ѡ село Бегновци, Величков синъ гѧкъ на манастиръ сене 1868 година. Трудно е да познае человекъ себе си, а лесно е да ѡсуди другого, у Сократ реклъ, а лесно е да ѡсуди другого...“ (Голям требник, л. 482[6]).

Споменатият „Аначко момокъ“, след съобщение за скъпа година, отбелязва деня на пролетното равноденствие: „Да се знае кога беше Аначко 8 попатога момокъ, тогаѧ беше скѕпа година; кола сено 200 гроша, разтегъ слама беше 100 гроша, един листникъ беше 20 гроша. Месецъ марта имать дне и часов нощъ 12 и денъ 12. Тогай беше Благовецъ по Великденъ уторникъ — 1843“ (в Псалтир от 1793 г., на празния лист в края на книгата). Това споменаване на пролетното равноденствие може да има за източник някой елементарен учебник или да се корени в някоя „Пасхалия“. Във всеки случай записката свидетелствува за проявен интерес към знания, твърде различни от заниманията на Ваклин по същото време с пета катизма.

Записките по книгите в Гигенския манастир имат твърде разнообразно съдържание. Покрай сведенията за авторите и книгите в тях намират отражение исторически събития, епизоди от живота на народа, дори хумористични случки. Ето няколко летописни бележки: „Знати се кога дойде владика Партени Пиротски у София, ѡ София у Брезникъ, та успопи многу попове у Софиско и у Брезничко и у Трънско, беше лето 1869 март. Запопи ѡ Брезникъ попа Петра попъ Стаменовъ, и попа Георги Спасов, и попа Илиѧ попъ Стаменов, и от горни Романци попа Никола Фитановъ, и ѡ Чиканецъ двоица, и от Балинъ поп Величко, и от Ярославци попа Георги Ѧнковъ, и ѡ Билинци попъ Теодоръ Пауновъ, и ѡ Конска попъ Рангелъ Доцевъ, и ѡ Режанци троица, и ѡ Брезникъ единъ, и ѡ Сопица попа Станко. И ми се намериме грешни у манастиръ даскалъ Мина Ивинъ ѡ Брезникъ, и чорбаци Игнатичъ ѡ Брезникъ и Алексо Притрупъ. И таѧ книга беше залог у Брезник у папи хована (?)

та ѧ изради за оки 250 жит[о].[1] (Пролог за м. май—август, 1[5] от два бели листа в края на книгата).

Цитираната записка ни насочва към важен момент от черковно-народната борба в София, отразява значително събитие за Брезнишко и Трънско (ръкополагане на 15 български свещеници), документира неканонически действия на пиротския митрополит, споменава лица, известни от други записки и книги. Налага се кратка историческа справка.

Иречек бележи, че „административно Брезник в турско време бил подчинен на София ... Черковно всякога е принадлежал под Софийската митрополия“[2]. Следователно свещеници за Брезник има право да ръкополага само софийският митрополит. Защо е трябвало да върши това пиротският Партений?

Шестдесетте години представят интересен момент от развоя на черковно-народната борба изобщо и по-специално в София. В 1860 г. „гражданите принуждават гръцкия владика Гедеон да изхвърли от литургията името на патриарха, да се отрече от патриаршията и да споменува в черква имената на султана и Иларион Макариополски. Гедеон предава митрополитските пари и тефтери на гражданите...“[3] За тая постъпка патриаршията го отзовава. В София за малко време (няколко месеци от 1861 г.) е владика Доротей — българин от Копривщица, прогонен от Враца и Пирот за злоупотреби. Софиянци повеждат борба против него, прогонват го и продължават борбата срещу неговите домогвания през 60-те години. В писмо до д-р С. Чомаков от 29. XII. 1865 г. те пишат за Доротей„: ... не ни е приетъ по никакъвъ начинъ, то есть ни варенъ, ни печенъ; и не само него, но и другого, до гдето се не реши черковный-тъ ни вопросъ.“[4] Едва в 1872 г. Българската екзархия изпраща Мелетий за софийски митрополит.

Посочените обстоятелства обясняват идването на пиротския владика в София и Брезник с нарасналите нужди от свещенически кадър. Той сигурно е бил поканен, защото в тетрадката за „Приходи и разходи на черковната община за 1869 и 1870 г. в София“, под № 11 за 1869 г. са отбелязани „Разноски на владиката —

ханскиразноски	1734,30 гроша
на владиката дадени чрез поп Стояна	525 гроша
	2.259,30 гроша“[5]

В сметките за 1870 г. направо се споменава името на Партений Пиротски. Под № 6 в раздела за разходи четем: „За новоржкоположеныты священници на владиката Партения . . . . . гр. 1890
на Пиротската община . . . . . гр. 630
гр. 2520[6]

---

[1] Почеркът на тази записка е идентичен с почерка на записката от 1863 г., подписана от Димитър Игнатович. Давам и двете, както са в книгата, защото не може да се установи кой от двамата е техен автор.

[2] К. Иречек. Княжество България. Ч. II. Пътувания по България. Пловдив, 1899, с. 522–523.

[3] П. Динеков. София през XIX век. София, 1937, с. 99.

[4] Пак там, с. 132.

[5] Пак там, с. 86—87.

[6] Пак там, с. 90.

Някои от имената на ръкоположените свещеници също се срещат в посочената тетрадка. Споменатият в записката даскал Мина Ивин от Брезникъ е писал по страниците на т. нар. Брезнишки кириакодромион.

Писецъ Стоян Недялков (дяк, а според анонимна записка от 1873 г. — магер) дава сведения за Освободителната война. Той пише: „Сене 1877 лето. Да се знае кога избегоѧ тѣрци изъ Блгаріѧ ѿ руска сила и сръпска. Руски царъ Александріѧ Николаевичъ беше повелителъ, сръпски кнѧзъ Миланъ сръпско повелителъ. Много боюве големи беѧ, изгинаѧ много война и народъ, а турци безъ брой. На 1879 погледаѧ турци нема що да еду, па се молише и кланяше на царъ Александриу, та се повръшаше да живею. Писец Стоян Неделковъ ѿ село Ноевци беше гѧкъ“ (Пролог за м. януари—април, 3^{6} от началните бели листове).

Освободителната война е сбъдване на народните упования и вяра в „Дядо Иван“, в неговата мощ и сила. Стоян Неделков е развълнуван от това изключително по своя смисъл и размери историческо събитие. В тона на приписката се долавя чувство на гордост за „руската сила“, прогонила турците, сподавено ликуване при споменаването на боевете и безбройните турски жертви. Изобщо авторът не дава воля на чувството, запазва интонацията на епическо повествуване за събитията.

Прави впечатление съобщението, че турското население се върнало в освободените места. Без неприязън и озлобление говори за турците авторът — за него те вече не са врагове, а гладни и унижени, които се връщат, за да живеят.

През 1899 г. Иречек пише: „В Брезнишко днес няма ни един турчин. Преди войната[1] в самия градец се намирали около 60 османски къщи, па и по селата живеели някои аги; село Кошарево е било повечето турско.[2] Вероятно турците са били изселени от тоя край след Сръбско-българската война.

Недатирана анонимна бележка гласи: „Да се знае кога имаше многу войска безбройн[а]. Година нима пресекъ многу зло за...“ (Триод, в прибавените листове, $3^{а}$). Неизвестният автор не е довършил изречението. Навярно тук става дума за кърджалийски нашествия или за набези на черкезите, които в началото на 60-те години са плячкосвали този край.

Значително по-голям брой записки пряко или косвено свидетелствуват за тежкия живот на народа.

Димитър Игнатович, след като споменава за замяна на ливади, пише за теглилата, свързани със строежа на пътища в Брезнишко. „1868 июлиѧ 6 денъ знати се како що правиха менка Божил Пеинъ сосъ Алекса епитропъ сосъ ливади. Даде Божилъ ѕ кориѧ горна на манастиръ Свети бесребрници, а онъ зема за таѧ ливада зема ѕлѧке ливада падишава и зема притъ ѧгне и пари зема притъ 5 гроша. Мартуре Дойчинъ Пеин и Антанасъ Самарци и Виденъ Прасинъ и чорбаци Димитріѧ Игнатовичъ от Брезникъ. И тогай много ножда на рискѧнете заради путовете, що се правиха Брезничка села ѕ Стара пладнина 17 дена, а после отъ три дена отъкараше ѕ Радомиръ, та още 15 дена работише муже, и жени, и деца,

[1] Очевидно той има пред вид Сръбско-българската война.
[2] К. Иречек. Цит. съч., с. 522.

и моми на Голо бродо и неколку човеци изинаше и осташе отъ работа на морузъ, на угар; не косиме, остаме от сичка работа. Богъ да ни е веренъ. Азъ покорни Димитрия Игнатовичъ писах намерил у манастир" (Пролог за м. май—август, в края два бели листа, 1[б]).

Въпреки че е чорбаджия, авторът съчувствува на селяните, които в най-усилните дни на полската работа са принудени да правят пътища. Нотки на упрек към потисниците, на жалост и милост към онеправданите долавяме в последните редове. Но Димитър Игнатович не се бунтува, не изразява протест дори в книгата. С примирение, с чувство за безсилие той отправя надеждите си само към бога — „Бог да ни е веренъ" — и единствен от авторите се подписва „аз покорни Димитрия..." Независимо от това, той е успял да долови и в няколко реда да изрази трагизма на епохата, да предаде вълнението си и с прости думи да ни внуши контурите на робски пейзаж.

Природните бедствия — сушави, кишави години, люти зими, градушки, земетресения — са били източници на нови мъки за поробения народ. Няколко записки разказват за такива беди. „Тая годинъ кишовита беше и нема жито да се роди, и нема градине. Иванъ, Ваклинъ, Велко 1843" (Триод, 5[а] от прибавените в началото шест листа). Тази е единствената колективна записка. Писана е от Ваклин, както се вижда от почерка на следващата записка, подписана само от него. Казаното му се е сторило недостатъчно и той веднага добавя: „Тая годинъ киша беше ѿ мцъ августъ, ка настана тогай вана кисло, а до мцъ августъ нема 1 капка дождо. До дека да расне берекето нема дождъ, нема градини, нема трава, нема жито пролетно, нема есеница, нема емишъ; нищо, салъ дренки и печурки — друго нищо. Ахъ Ваклинъ писахъ (пак там, л. 5[а]).

Същият автор отбелязва: „1846 да се [знае] кога беше зиме безъ снегъ, лето безъ дождъ. Летото ѿ Великденъ 15 денъ пред стїи Георгїа нема дождъ капка никаква да капне, та на мцъ иулиа на 20 денъ вана дождъ, та пойде малку. Тапаихъ 28 денъ, кога фана і градъ пада като яйца. Биле по-гулеме на места. Тапаихъ обложи дожъ, та се проникнаа кръсците. Тогаихъ се прави яхъаро. Ахъ Ваклинъ писахъ. Месецъ августъ 4 денъ да се знае ѿ создание мира 7354, ѿ рождество хртово 1846. Нема сено ичъ" (пак там, л. 1[б]).

В цитираните записки, особено в първата, се долавя мъката на човек, свързан със земята, изненадан и смазан от каприза на природата. Сурово и напрегнато звучи седем пъти повтореното „нема" и не като многословие го възприемаме, а като израз на дълбоко вълнение, в което може да се открие известна градация на чувството, разрешаваща се в трагикомизма на изобилието от дренки и печурки.

Даскал Величко Мариин, писец и магер, бележи: „Сия писмо исписата Величко ѿ Садовикъ, кога беше магеръ. Тогая беше зло зиме и сено немаше да се найде да си купи чявекъ. Колата беа 100 гроша ята 1861 сене мцъ ноември ден 25. И беше Величко даскалъ, деца учеше у манастиръ, и Алекса епитропъ. Азъ писецъ Величко ѿ Садовикъ Мариинъ синъ" (Триод, 4[а] от прибавените листове). Тази записка е твърде

важна не толкова поради съобщението на „злото зиме“ и цената на сеното, а заради указанието, че в манастира се учели деца. Какво е било това училище, какво се е изучавало в него, каква е била методиката на обучението, не е трудно да отгатнем. Несъмнено тук е имало килийно училище, в което са проникквали учебни помагала с по-ново съдържание. За последното съдим от записките, които разкриват по-широки интереси и знания, надхвърлящи съдържанието на Псалтира и Светчето.

Две записки от различни автори говорят за зимата на 1875 г.

„На 1875 сене месецъ мартъ 13. Да се знае куга дойдохъ азъ попъ Анакия ѡ Бобошево у монастиръ Свети бесребреници, куга падна големио снегъ и стана храната една кола слама четиристотинъ гроша и не остана никъде, та изедоха сламата по кащите и па не ѡстанаха; и житото изедоха, та стана два гроша“ (Пролог за м. май—август, 2^{6} от прибавките в края на книгата два листа). Ето и другата: „1875 година ѡ аноариѧ 25 валило, снегъ големъ ѕпадъ, та даржа до априлиѧ 13 ден и разтегъ слама 300 гроша, кола сено 500 гроша и това записалъ попъ Андонъ Котев ѡ Режанци“ (Малък требник, л. 233^{6} и $234^{а}$ — по полетата).

Макар и кратки, тези две записки разкриват два различни темперамента, двама автори с различен стил и език. На раздвижения и по-описателен, сравнително по-емоционален израз на поп Анакия се противопоставя късият, стегнат, регистративно сбит слог на поп Андон. Първият е по-близко до народния говор, не употребява черковнославянски думи и флексии, пише турското с е н е вместо г о д и н а. Вторият, поп Андон, е под силното влияние на черковната литература: пише „аноариѧ“ „априлиѧ“, употребява причастната черковнославянска форма „упадъ“ (срещу говоримото „падна“ у първия), срещат се и архаични инфинитивни форми в другите му записки — „знати се“, „весно знати“. И двамата са повлияни от черковнославянската графика, но при поп Андон влиянието е по-силно. Той използува и прости титли.

Анонимна записка отбелязва земетресението в София от 1858 г. Това бедствие, което в продължение на месеци е държало в тревога и несигурност жителите на София, изглежда невероятно по своята продължителност, та авторът изрично предупреждава да му вярваме. По полетата на л. $100^{б}$ и $101^{а}$ в споменатия вече Псалтир четем: „Да се знае како биде страшно землетресенїе, изпопадаха џамихи оу Софїѧ и се тресе Софїѧ 7 мци непрестано. Немой некой да рече не е било толко. ѡ как е Софіѧ, не знае никой толко тресене. 1858 мца іули 18 денъ.“

Това изключително по своите размери бедствие, нанесло материални щети, изчислявани в милиони грошове, взело и човешки жертви, намираме отразено в „Цариградски вестникъ“ бр. 399 (4. X. 1858), 403 (1. XI. 1858), 418 (7. XII. 1858). Ето извадки от подробната дописка на учителя Сава Филаретов: „На 18 септември 1858 г., в четвъртък по пладне... в един миг, се чуе един гърмеж... като да пукнаха хиляди-хиляди топове. В същата минута, момент, се потърся и се разлюлява земята така силно и страшно, що всякой в отчаяние се найде и помисли, че тука е веке „скончание мира“.

С каква необикновена сила се показа това земетресение, може човек да разсъди и по неговите разрушителни последици... След две-три минути съгледват, че от 24 джамии, които се нахождат в града, само 5 останали с минарета... В града няма джамия, църква, конак, казарма, баня, хан, къща — да е останала без повреда: всичко се разпукало и разлюляло."[1] По-нататък Сава Филаретов дава сведения за силата и повторителността на трусовете, за паниката сред населението. На 18 септември в продължение само на 12 часа имало 27 труса. В дописка от 15. I. 1859 г. се съобщава, че периодическите трусове още не са престанали. Филаретов описва и трагичното положение на пострадалите.[2]

Някои богати българи се притекли на помощ. Иван Н. Денкоглу „изпратил 4000 оки брашно, да се раздаде на бедното население, за което гражданите му изказват специална благодарност в Цариградски в-к"[3].

Приведох дълги цитати, за да се добие по-конкретна представа за размера на бедствието, твърде слабо отразено в записката, където вместо септември е отбелязан месец юли.

Когато говорим за историческата трагедия на народа ни — за турското робство — и следим възловите моменти в историята на неговите борби — въстания, бунтове, кървави разправи, кърджалийски кланета, набези, опустошения; когато отбелязваме систематичната и безмилостна експлоатация от спахии, бейове, аги и пр., с удивление и гордост откриваме коравия и оптимистичен дух на българина, неговата неизчерпаема жизненост. В най-черните си дни той твори хайдушките песни — „най-хубавото, най-ценното, що е създал българинът" (Пенчо Славейков). Енергията и жизнерадостта, които се чувствуват в битовите традиции и бликат в буйните, мъжествени ритми на народните танци, са слабо отразени в записките и летописните бележки. Твърде рядко се отбелязват моменти на радост, на юнашка веселба, за да засвидетелствуват неудържимата жизненост на народа. Недатирана анонимна записка разказва за следното комично произшествие: „Да се знае кѡга дѡдише ѿ Славовци на гѡске, та седеше ѕ гѕлемѕтѕ ѡдаю, та играше, та пропаде доле ѕ зевниктъ" (Триод, в прибавените листове, 2^6).

Редица записки имат стопански характер — съобщават за строежи на сгради, за смяна на ливади, садене на дървета и пр. Към тая група се отнасят следните: „Да се знае кога ѧхъ Ваклинъ гѧкъ седехъ на црногорски манастиръ сѓти бесребреници, та бехъ магеръ, та на сене 1846 мцъ марта 9 денъ пресадихъ 23 древѧ ѧбуки, крѕши 23 древѧ" (На отделен лист от Октоих).

Тук е мястото и на цитираната вече записка на Куза Димитрович от 10. III. 1882 г.

„1866 сене. Тогава беше Миѧлко магеръ, Зарко магеръ, беше Андреѧ. Тогава правиа баната сосъ абара. Деда Алекса даде четири илади гроша" (Голям требник, л. 4^6).

---

[1] Цариградският вестникъ, бр. 403, 1. XI. 1858. Цит. по Спасъ Вацов. Земетресенията в България през XIX в. София, 1902, с. 7—8.

[2] Цариградски вестник, бр. 403, 1. XI. 1858. Срв. С. Вацов. Цит. съч., с. 9—10.

[3] П. Динеков, София през XIX век, с. 175.

Има и няколко бележки, чието съдържание не представява особен интерес — изброяване имена на дарители, съобщения за поклоннически посещения на манастира и пр. Интерес буди анонимна записка от 12. V. 1862 г. в Пролог за м. май—август: „Да се знае, ката се писа това писмо, тогай беше чорбаци Алекса, тогай погинаше аруците у манастиръ, беше магеръ Миѧлко и Димитриѧ, месец маѧ 12". Както се вижда, сведенията за „аруците", колкото и да са интересни, казват твърде малко.

Най-сетне заслужава да се спомене за една миниатюра, дело на поп Димитър от Бегуновци (в Пролог за м. януари—април). Рисунката представя светците Козма и Дамян в черковни одежди — стихар, сакос и мантия. Изобразени са в анфас. В ръцете си държат макет на манастирската черква. Керемидите на черквата и ореолите са рисувани с киновар, а фигурите с черно мастило. Поп Димитър е проявил усет за композиционно единство и съразмерност. Рисунката е твърде наивна, изпълнена без чувство за перспектива. Между светците е нарисуван свитък със следния надпис: „Изображенїе божественїѧ храмъ: сѣты бесребернїцы Косма и Дамианъ. Изобрази ги азъ, попъ Димитрїй ѡ Бегноцы, книговезателі оу Брезникъ 1860 мци іуний".

II. ЗАПИСКИ И ЛЕТОПИСНИ БЕЛЕЖКИ ИЗ КНИГИТЕ В БИЛИНСКИЯ МАНАСТИР „СВ. АРХАНГЕЛ МИХАИЛ" — БРЕЗНИШКО

Билинският манастир е твърде стар. Легендарни вести отнасят възникването му към 1460 г.[1] От документ, публикуван от Иларион Руварац, научаваме, че в 1586 г. руският цар бил известѣн „о прїѣзде къ нимъ изъ Болгарской земли, изъ обители Благовѣщенїѧ митрополита Висариона Колоссейскаго... да изъ Былына монастиръ архангелскаго свещеника Стефана, которыхъ всѣхъ отпустили въ Москву"[2]. Монасите от Билинския манастир са поддържали връзки с Русия, със Света гора. През турското робство в манастира е функционирало килийно училище.[3] Запазените книги са все руски издания. Оттам са взети следните записки:

1. „1815 месецъ августъ. Стойко, Митра ѡкупише таѧ книга, дадоше едну кобилу за книгуту" (Миней за м. август, 1б, 2а под текста).

2. „1815 Брезникъ. Милтенъ поклоникъ таѧ книга ѡкупи, да слѫжи за негова дѫша, да спомене господъ богъ во царство небесно, за 25 гроша" (Миней за м. май).

3. „Село Цацорвици, да се [знае] кога ѡкупи Мартинъ дединъ Стоѧнъ синъ Ѡктоихъ, даде ѯне. Здраве за дѫша и за тело Кѯла, Младенъ, Божилъ, Велика, Станислава, Мила, Игнатъ, Китанъ, Вида, Хранча, Тодоръ, Димитриѧ, Елена. 1844" (Октоих, глас I—IV, л. 1б—2а под текста).

---

[1] П. Кържанов. История и състояние на мънастиря „Св. архангел Михаил". Трън, 1904, с. 2—4.

[2] Иларион Руварац. Прилошци к објашњењу извора српске историје. Гласник српског ученог друштва, кн. XLVII, у Београду, 1879, с. 196. Срв.: К. Иречек. Княжество България. Ч. II. Пътувания по България. Пловдив 1899, с. 522—523.

[3] Г. Нешев. Под праха на забравата. — Народна култура, год. VI, бр. 34, 25. VIII. 1962.

4. „Знати се кога повезо азъ попъ Анакиѧ ѡ Режанци тиѧ Служебникъ на сватѣи Хрангелъ Михаиль. На времето тогава беше големо гонение на народо сось гарийе и биешесѧ Тѣрция сось Србия. Пакъ нема що да му чина, та ванаше тая села пиротската, па ги плачка учинише. И претеглиха много свещениците и сось пари сѧ ѡкѣпѣваха. Тогава имаше единъ адукъ булюкбаши вазли научисѧ соблачеше сиротино и дедѣ Рисандѣ... затвараше ѣ Радомиръ... 1876“ (Служебник, л. 55).

5. „Знати се како избегли тѣрци изъ Руменлиѧ. 1877 декемвриѧ 20 ден изъ Брезникъ бегаше и србе тогай стигнаше. Това записалъ попъ Андонъ ѡ Режанци, Рисанда егуменъ, родом ѡ Бегновци, Бонкин“.

III. ЗАПИСКИ И ЛЕТОПИСНИ БЕЛЕЖКИ ИЗ КНИГИТЕ В ЧЕРКВАТА „СВ. БОГОРОДИЦА“ В С. БОБОШЕВО, СТАНКЕДИМИТРОВСКО

Черквата „Св. Богородица“, построена през 50-те години на XIX в., представлява забележителен паметник на монументалната култова архитектура. Значителна част от записките, които се откриват по богослужебните книги, са цитирани от И. Кепов в книгата „Миналото и сегашното на Бобошево“ (1935)[1]. Тук привеждам няколко непубликувани досега записки.

1. „Знано буди 1819 лето и мца октомвриѧ а̄ ден падна снегъ 5 педї. Три дне стока вонка не їзлезна ї потроши гората ї бахцї. Азъ писахъ хаџї попъ Никола“ (Миней за м. октомври).

2. „1843 лето разбїха цраквата варавїрї (=варвари?) ї обраха сїчко въ таѧ нощъ“ (пак там, л. 202ᵃ).

3. „1846 г. месецъ март 26 денъ това пишемъ, да се знае, куга идохме на Сѣта гора на поклонение четирима братиа мы Костадинъ, Христо, Михаилъ, Георгиа. Парите даде ни Анакиа Костадиновичъ: приидохме ѣ Светаѧ гора на Иверскиѧ обители“ (в Различнаѧ поучителнаѧ наставлениѧ, сочиненаѧ иеромонахомъ Іѡакимомъ хаџи. Въ Будинѣ градѣ, 1819 г., на белия лист в края на книгата).

4. „1849/1850 лето їзмрдзааха лозѧта, жїтата ї премрдзаха водениїцї“ (Миней за м. март).

5. „1864-то мартъ 25 падна големъ снегъ до четїрї їлї петъ педи и бїде велїка стѣдъ. їзмржзнаха дрѫвѣте черешї, крушї, ѧбѣки и прочїї овощїа, щото їмаше, ї держа многѣ многѣ време тая стѣдъ“ (пак там).

6. „Во славѣ стыѧ единосѫщныѧ животворѧщїѧ и нераздѣлимыѧ Трцы, оца̄ и сна̄ и стаго̄ дха̄: Написасѧ страна сыѧ ѡ оучителѧ Димитрїѧ... рылскаго, въ лѣто ѡ Хрта̄, ѧ҃ѱ҃ѯ҃ѕ҃ (1865).

Да знано бѣдетъ егда же созыдоше сѧ цръковъ храмъ оуспенїе пресветыѧ вдичицы нашеѧ Бци и присно дѣвы Марїи. Понеже которыи домъ

[1] Вж. още: Ст. Кожухаров, Две ръкописни книги. В: Известия на Института за литература, кн. XVI, София, 1965, с. 152—153.

простый же, неже ли бжественнїй храмъ не созидаетсѧ же безъ иждивенїемъ. Сего ради забѣлѣжителна таже цр҃ква бѧше же должна преподобномѹ оц҃ѹ нашемѹ Jwannѹ рылскомѹ монастырю М҃. тысѧщъ ради оукрашении ты си зданїѧ, чесо ради во времѧто на всепреподобнѣишаго господина игумена Пантелеимона и Неофита проигѹмена, следующимъ же именамъ: Костадинъ х. П. Николовичъ, Нако Христовъ, поп Величко, Мито Геѡргиевичъ, Ніколай Стойчевичъ, Василій Дамѧновичъ; Христо Георгиевич; Іоанчо Кръстовичъ. Оувы! оувы! Сїи имъ же именамъ монаси же како предаша ихъ къ тѹрецкымъ сѹдїамъ слѣ мѹчити сѧ! и въ темницѹ ввергоша ихъ к҃ дана" (Миней за м. юли, л. 322[6]).

IV. ЗАПИСКИ И ЛЕТОПИСНИ БЕЛЕЖКИ ИЗ

„Новый завѣтъ, новопреведенный ѿ словенскаго на болгарскїй ѧзыкъ отъ Неофита іеромонаха П. П. Рылца. В Смѷрнѣ 1840".

Книгата се пази в Синодалната библиотека, № 13/62. Донесена е от Разград. Върху белите листове в началото и в края са отбелязани важни събития от живота на семейството — женитба, раждане, смърт, пътуване до Света гора и пр. Автори на бележките са Янаки Панайотов — терзия, преселник от Елена, и неговият син Харалампи. Наред със сведенията от частен, семеен характер авторите съобщават за природни бедствия и необичайни явления — наводнение, снеговалежи през лятото, пожар и др. Засвидетелствуван е жив интерес към актуални политически събития. В записките се споменава за началото на Кримската война, за „едно мораве Тотювѹ" през 1867 г. и за наказателните мерки, взети от турските власти. Твърде живо е описано въодушевлението, с което българите в Разград посрещат руските войски — освободители.

Записките давам в хронологически ред.

1) Сенѣ 1841 месецъ іанѹаріе 18 денъ. Сіе запись записвамъ ази Ѩнаки, како се уженихми сась моѧта сопружница на ими Станка по законъ божи" (л. 3[а]).

2) Сіе запись записвамъ азъ Ѩнаки Панайотувъ, како стана едно голѧму смущеніе на града на: сене 1849: стана голѧмъ ѧнтанъ: изгорѧ града ѿ баждарлъкъ ѿ жамиѧта дѹ габрѹскиѧ ханъ, колкѹтѹ даржи покрай циганската чушма махалата и дѹгените и дѹ свети Никола дѹ церквата, колкѹтѹ даржи махалата. И стана голѧмъ страхъ на сичките граждани, колкѹтѹ имаши въ града и стана едно чѹднѹ чѹдѹ в месица іюліе: 8: денъ" (л. 1[а]).

3) Сие записъ записвамъ азъ Ѩнаки, за да са знай како стана шѹша пре зимата на сенѣ 1852 ѿ Димитрѹвь день дѹ Гирговдень, за голѧмѹ чѹдѹ детѹ нима снегъ нити хичь, щотѹ ни замразна на реката леть нити колкотѹ идно наждвѹ тиле. И подиръ неѩ зима стана голѧмъ бирикть

пре лѧтѕтѕ и вьвъ онѕи лѧту са подигна кавга нашиѧ царь тѕрскиѧ сась московица“ (на залепен в края на книгата лист).

4) На сене 1858 лета ѡ҃ Хр҃та, на месица іюніе 16 денъ сїе записъ записвамъ азъ Ѧнаки Панаіѡтѕвъ терзи, еленчанинъ, како стана презъ пролѧта сѕша и сетне ѡ҃ априлїе ѡ҃ 24 денъ зафана даш и вале дѕ юние дѕ: 16: денъ. И 16 денъ доде реката дотолкѕзи голѧма, детѕ завлечи покрай реката дѕ 180 каща и колкотѕ водениці имаши совсемъ и мостовите развали и завлечи и дѕ мостовите дѕгените и таваните. И такози смѕщеніе стана на креречните челѕвеци, детѕ не можиха да си ѕстарватъ нищѕ, защо ни са намери в града ѡ҃ толкѕзи стари человеци да са заповнели да е дохаждала толкѕзи голѧма вода, детѕ юлези нать мостовите високѕ до идинъ бой человечески. ѡ҃ле страшнѕ чѧдѕ и прочее (на лист залепен за корицата).

5) Сене 1862 сіе записъ записвамъ азъ Ѧнаки за да са знаи ко са руди 9 дети на ими Харала[м]піа, кое са времи рѕди на сретеніе света Богородица въ читвартакъ сутрината на сахате 12, февруарии 2 месеца. Даи му господи да бади благополѕчѕ и долголетнѕ. Азъ Ѧнаки во славо богѕ, аминъ“ (в края на книгата).

6) Въ шукошна година сене 1865 подиръ Хараланби са руди 10 дети на ими Маріола на месица на інѕарие на 20 ден, въ срѧда на свети Евтимие на сахата на 6 презъ ноща. Дай мѕ господи да бади благопѕлѕчнѕ (пак там).

7) Гудина 1867 руди са 11 дети наши, дети момче на ими Иванчѕ на месица августа на 8 денъ, сахата на 4 присъ ноща. И въ неѧ гудина беши шуша и въ негѕ летѕ са пѕвдигна едно мораве Тотювѕ и толкѕзи хора са избиха ѡ҃ повелениетѕ на султана Азиса, детѕ въ Терновѕ уѣесиха ду 8 дѕши и дрѕги въ Габрѕвѕ, и дрѕги в Рѕхчѕкъ и други въ Свищохь и дрѕги са испроводиха во Цариграть дѕ 30 дѕши в затворь. И въ него време нашиѧ сѕлтань ходи пѕ еврѕпейцките градища... на месица на іуліе на Франциѧ и на Ангиѧ и са заварна пѕ Дѕнава през Рѕхчѕкь на Цариграть (в края на книгата).

8) Сене 1867 гѕдина записвамь ази Ѧнаки въ сѕщата гѕдина стана сѕша пре лѧтѕтѕ ѡ҃ іюніе дѕ 3 день дѕ септемврiе дѕ 16 день. И застана дашь да вали и во сѕщиѧ день вали снегъ за коетѕ ни знаили стари челѕвеци да е валѧлѕ снегъ пидисе или шеише гѕдини по напреть, детѕ са залѕви пѕ керемидите колкѕтѕ до три праста (третият лист в края на книгата).

9) Сене 1871 записвам ази Ѧнаки за да се знаи какво испроводихми нашиѧ синь Панаіота въ Сливень на чурбажиѧ и на дикеврiѧ на 28 день заминь. Негѕ сене ходи Парашкива на Свита гѕра и си доде на свети Григорїе на сащие день“ (вторият лист в края на книгата).

10) Сене 1873 написвамъ, за да са знаи как вавь нейѧ зима на сущиѧ день на светое Богоевленїе презь дена минахми на света Троица

на манастира и излѧзохми ѿ манастира кадетѫ Рѫхѫвица на сахатѧ на 9, седнахми на полѧната да ѧдемъ хлебь, коетѫ беши топлѫ и сѫха земѧта (вторият лист в края на книгата).

11) Сия запись записвамь азъ Хараламби Янакювъ на сене 1874, да се знае какъ са помина нашиятъ баща на ими Янаки на месеца мартъ 13 на сахатя на 10 (сѫтриньтъ в срѣда) и го заровихми въ читвѧртакъ на сахатя на 8. Бог да го прости, бог да го прости, бог да го прости, амин" (третият лист в началото на книгата).

12) На 8 май 1876 в петъкъ; отъ сутринта до вечерта валя снѣгъ; та излѣзи до еднѫ педѫ височинѫ, които чякъ на другия день едвамъ до вечерьтѫ едвам можѣ да са стопи. Харалампи Янковъ (третият лист в края на книгата).

13) Записъ за свободенiѣ българския. В понеделникъ сутринта на Танасовъ дѣнъ на 1877 год. и ние много са уплашихми да ни на колятъ турцитѣ. Като доде Русия, ние много се зарадвахми, дето доде Русия и сякой изважда вино, ракия, тютюнъ да имъ даватъ да пиятъ. И тогава фанаха да си късат фесовете единъ на другий и да викатъ да живее Русия, да живее Русия, ура, ура, ура, ура (първият лист в началото на книгата).

СЪДЪРЖАНИЕ

Кр. Генов — Жизнен и творчески път на Димитър Бояджиев 3
Ал. Милев — Българските преводи на „Илиада“ 29
П. К. Атанасов — Из историята на българо-украинските културни отношения. Приносът на Михаил П. Драгоманов 47
Л. Ерихонов — Л. Каравелов и И. А. Худяков 85
Ю. К. Бегунов — „Бесѣда“ Козмы Пресвитера как произведение художественной ораторской прозы 95
А. В. Болдур — Из комментария к Слову о полку Игореве 121
Р. Русев — По въпроса за прозата у Шекспир 133

НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ И МАТЕРИАЛИ

Кр. Генов — Служебното досие на Димитър Бояджиев 145
Ст. Кожухаров — Записки и летописни бележки 157

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА, КН. XX

Издателски редактор Л. Цанева
Техн. редактор Д. Костова
Коректор Ю. Миндова

Издат. индекс 3535
Дадена за набор на 10. X. 1968 г.
Подписана за печат на 7. II. 1969 г.
Формат 71×100/16 Тираж 600
ЛГ III—7
Печатни коли 11 Издателски коли 13,09
Цена 1,70 лв.

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на БАН
София, кв. „Гео Милев“, ул. 36
Поръчка № 60

Цена 1,70 лв.